
Національна академія наук України
Інститут української мови

Лексикографічний бюлетень

Випуск 16

Київ 2007

УДК 811.161.2'373'374

ББК Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць

Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р. випуском 10

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Відповідальний редактор

В. Німчук, *д. філол. н., професор, чл.-кор. НАН України*

Відповідальний секретар

О. Тищенко, *к. філол. н.*

А. Бурячок, *д. філол. н., професор*

К. Городенська, *д. філол. н., професор*

С. Єрмоленко, *д. філол. н., професор*

Л. Ставицька, *д. філол. н., професор*

І. Гнатюк, *к. філол. н., ст. наук. сп.*

Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради
Інституту української мови НАН України
(протокол № 9 від 20 грудня 2007 р.)

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-02-4650-8 (вип. 16)

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного тощо аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації та параметризації, зокрема корпусної.

У рубриці „Словникові матеріали” запропоновано «Матеріали до словника термінопонять кобзарського мистецтва» (реєстр).

Для науковців, студентів-філологів.

„Лексикографічний бюлетень” є **фаховим виданням** за спеціальністю
10.02.01 – українська мова (див. “Бюлетень ВАК України”, 2005, вип. 9: 21).

© Інститут української мови НАН України

ЗМІСТ

ЗМІСТ	3
ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА	4
Гнатюк І. Принципи створення нового Українсько-російського словника	4
Мацьків П. Лексико-тематична група назв молитов, піснеспівів у структурі поняттєвого поля «священна дія»	12
Михальчук О. Сучасна ономастична лексикографія в Польщі	18
Савчин В. Лексикографічні студії перекладацької спадщини Миколи Лукаша	22
Скопненко О. Роль словників у кодифікації української та білоруської літературних мов у ХІХ – ХХ ст. («Словарь белорусского наречия» І. Носовича та «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка)	29
Федоренко Т. Розвідувальна семантика слів «розвідати», «розвідка»	36
Цимбалюк-Скопненко Т. Відбиття розвитку семантики іншомовних запозичень в українській лексикографії	41
Шульгіна В. Атрибутивні можливості іменних концептів як компонент їх лексикографічної характеристики	49
Монахова Т. Лінгвальна реалізація концепту <i>дорога</i> в ідіолекті Валерія Шевчука	52
СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ	61
Іващенко В. Матеріали до словника термінопонять кобзарського мистецтва	61
КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА	78
Балог В., Балог О. «Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка (1907-1909 рр.): електронна версія	78
Тищенко О. Тегування дат в Національному корпусі української мови	82
Лозова Н. Тегування власних назв організацій в Національному корпусі української мови	88
Устимець О. Основні критерії встановлення параметрів синонімічності слів в Електронному словнику синонімів української мови	92
ХРОНІКИ	101
Самойлова І. Наукова конференція «Словникова справа в Україні: минуле, сучасне, майбутнє» (до 100-річчя публікації «Словаря української мови» за ред. Бориса Грінченка)	101
РІЗНЕ	107
Лексикографічний бюлетень	107

ЛЕКСИКОГРАФІЯ, ЛЕКСИКОЛОГІЯ, ФРАЗЕОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ НОВОГО УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО СЛОВНИКА**© Ірина Гнатюк, 2007**к. філол. н., Інститут української мови (Київ)
УДК 811.161.2'374

У статті викладено основні принципи створення академічного «Українсько-російського словника», зокрема йдеться про засади формування реєстру Словника, алфавітно-гніздовий спосіб організації матеріалу, семантичну, граматичну та функціонально-стильову характеристику реєстрових слів, подавання фразеологічного та ілюстративного матеріалу.

Новий академічний УРС з передбачуваним реєстром понад 200 тис. заголовних слів покликаний якнайповніше охопити лексичний склад сучасної української літературної мови та подати переклад українських лексичних одиниць російською мовою, забезпечивши умови для формування лінгвістичної компетенції читача: знань про нормативне вживання слів обох мов, вимову, наголос, правопис.

Українсько-російський словник розрахований на широке коло читачів. Його призначення — бути довідником при перекладі українських текстів російською мовою і при читанні української літератури різних жанрів.

За час, що минув від виходу 6-томного «Українсько-російського словника» (а це вже понад півстоліття), у житті суспільства, особливо за роки незалежності України, відбулися помітні зміни, що знайшли відображення в тенденціях розвитку сучасної української літературної мови, а отже, потребують уважного вивчення, відбору лексичного матеріалу для фіксації в лексикографічних джерелах. Саме ця обставина визначає принципи формування реєстру, добору ілюстративних словосполучень, уважний підхід до функціонально-стилістичної характеристики ряду слів, дотримання сучасних правописних норм тощо.

У зв'язку з оновленням лексики суспільно-політичного та соціально-економічного характеру, бурхливим розвитком термінологічних підсистем та активізацією лексичних запозичень з різних мов постає потреба в проведенні значної підготовчої роботи щодо поглиблення й уточнення реєстру Словника. Його основу становлять звичайно матеріали 6-томного «Українсько-російського словника». Проте з огляду на те, що з кінця 90-х років XX століття

лексичний склад сучасної української літературної мови значно змінився, реєстр словника слід суттєво оновити і значно розширити. Джерельною базою для його поповнення є:

- «Словник української мови» в 11-ти томах (К.: Наукова думка, 1970-1980);
- Додатковий, 12-ий том, до «Словника української мови» в 11-ти томах (рукописний варіант);
- Нові орфографічні словники академічного типу, зокрема 5-е видання «Українського орфографічного словника» (К.: Довіра, 2005) (бл. 165 тис. слів);
- «Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики» (К.: Перун, 2003. - 896 с.) (253 тис. слів.);
- «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (К.: Перун, 2005. - 250 тис. слів);
- «Українсько-російський словник» (Уклад.: Г. П. Іжакевич, В. М. Калюжна та ін. - К.: Наукова думка, 2004. - 1008 с. (Реєстр бл. 65 тис. слів.);
- Українсько-російський словник наукової термінології / За заг. ред. Л. О. Симоненко. - К.; Ірпінь: Перун, 2004. - 416 с.

Реєстр Українсько-російського словника (надалі — УРСа) має якомога повніше охопити:

а) усю загальноновживану лексику і фразеологію літературної мови на нинішньому етапі її розвитку; при цьому словник повинен особливо повно подати лексику кінця ХХ - початку ХХІ ст., її функціонування в усіх жанрах і стилях сучасної літературної мови;

б) найбільш поширені наукові й технічні терміни; при цьому слід пам'ятати, що загальнономовний перекладний словник не має підміняти собою термінологічний.

Реєстр УРСа поповнюється:

1. Новою лексикою, а також тією лексикою попередніх десятиліть, що актуалізувалася з кінця 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст. Це слова і вирази соціального, політичного, економічного, культурно-освітнього характеру, нові наукові і технічні терміни: *аквала́нг, ауотре́нінг, валеоло́гія, веб-сторі́нка, валідо́л, ве́рбниця, ве́рвиця, гетьмана́т, гетьма́нець, електора́т, і́мідж, імпі́чмент, комп'ю́тер, ла́зер, марке́тинг, ме́неджер, менталіте́т, мента́льність, приватиза́ція, приватизува́ти, прінтер, ска́нер, сайт, ужитко́вий, фітотерапі́я* та ін.

2. Лексикою на позначення складних і складноскорочених слів з компонентами інтернаціонального характеру: *авіа..., авто..., агро..., астро..., аудіо..., біо..., відео..., гідро..., кіно..., мікро..., радіо..., стерео..., теле...* і

т. ін.; з числівниковими та прислівниковими компонентами типу *одно...*, *два...* (*двох...*), *багато...*; *пів ...* (у зв'язку з правописними моментами); з усіченими компонентами на зразок *госп...*, *держ...*, *орг...*, *тех...* (при цьому деякі утворення з усіченими компонентами треба критично переглянути, зокрема окремі з них перенести до розряду історизмів або й зовсім вилучити з реєстру, напр.: *Держпла*□*н*, *Держполітвида*□*в*, *Держсільго*□*спвида**в*, *Держте*□*хвида**в* — вилучити з реєстру, *політбійці*□, *політбюро*□, *політгра*□*мота*, *політде*□*нь* та ін. — подати з ремаркою *іст.* .

3. Юстапозитами, тобто складними словами, утвореними поєднанням цілих слів в одне слово, яке пишеться через дефіс. Серед них:

а) складні слова з початковими компонентами інтернаціонального характеру типу: *альфа-*, *бета-*, *гамма-*, *біт-*, (*альфа-терапія*, *бета-випромінювання*, *гамма-фотон*, *біт-музика*);

б) слова на позначення відтінків кольорів на зразок: *блі*□*до-блаки*□*тний*, *блі*□*до-жо*□*втий*, *блі*□□*до-зеле*□*ний*, *блі*□*до-роже*□*вий* або *бля*□*кло-блаки*□*тний*, *бля*□*кло-бузко*□*вий*, *бля*□*кло-зеле*□*ний*, *бля*□*кло-ліло*□*вий*, *бля*□*кло-си*□*ній*;

в) слова на зразок: *бал-маскара*□*д*, *бі*□*знес-план*, *ваго*□*н-рестора*□*н*, *замо*□*к-бли*□*скавка*, *крі*□□□*сло-лі*□*жко*, *крі*□*сло-гойда**лка*, *сало*□*н-перука*□*рня*, *секрета*□*р-координа*□*тор* тощо.

4. Лексикою, яка істотно доповнить окремі тематичні групи слів, наприклад:

а) назви народів, народностей, племен;

б) загальновідомі, поширені й засвідчені джерелами назви людей за назвою міста чи місцевості: *кия*□*нин*, *одеси*□*т*, *букови*□*нець* і под.;

в) назви грошових одиниць;

г) спеціалізована лексика терміносистем різних наук — інформатики, екології, мінералогії, медицини, генетики, ботаніки.

5. Реєстр нового УРСа поповниться також за рахунок послідовнішого відображення груп лексики, продуктивність яких вища, ніж наприклад, у російській мові. Це, зокрема:

а) назви осіб жіночої статі за видом занять, становищем, місцем проживання тощо: *директорка*, *директриса*, *актриса*, *голови́ха*, *полтавка*;

б) слова зі зменшувальними (зменшувально-пестливими) чи збільшувальними (збільшувально-згрубілими) суфіксами: *спа*□*тки*, *спа*□*тоньки*, *спа*□*точки*, *спату*□*сі* дит., ласк.; *та*□*тко*, *та*□*тонько*, *та*□*точко* пестл.; *во́вчик* пестл., *вовцюга́н*, *вовчі́ще*, *вовчі́сько* збільш.-згруб.; *справжні*□*сінський* розм., *підсил.*, *гарне*□*нький*, *гарні*□*сінський*, *гарню*□*сінський* - розм., *підсил.*; *дрібні*□*сінько* розм., *підсил.*

6. Послідовніше й ширше має бути представлена релігійна та міфологічна лексика на зразок: *Богоро*□*диця*, *Різдво́*, *псало*□*м*, *аятола*□, *дала*□*й-ла*□*ма*,

іконоста□с, *панагія* (нагрудний знак православних єпископів, який носять на ланцюжку), *кардина*□л, *ме*□са. З цією метою слід використати «Словник-довідник з релігієзнавства» В. М. Шевченко (К.: Наук. думка, 2004. - 560 с.), «Українську міфологію» В. Войтовича (К.: Либідь, 2002. - 664 с.), «Словник церковно-обрядової термінології» Н. Пуряєвої (Львів, 2001)

Оскільки Словник має нормативний характер, то до його реєстру не буде залучена:

- специфічна діалектна лексика, напр.: *гайда́й* (у знач. *вівча́р*), *гані́ба* (*ганьба́*), *ге́рець* (*герць*);
- застаріла та просторічна лексика (буде подана обмежено);
- маловживана розмовна лексика;
- рідковживана лексика взагалі;
- русизми (буквалізми) на зразок: *варга*□ночний, *вогнестрі*□льний і под., які не прижилися в українській мові;
- латинські назви ботанічної номенклатури; вузькоспеціальна термінологічна лексика;
- власні імена, географічні назви, літерно-звукові абрєвіатури, які будуть подані в спеціальних додатках;
- неологізми (особливо часті в художній творчості), що їх не засвоїла загальнолітературна мова і які становлять лексико-фразеологічні елементи індивідуальної мови, напр.: *геро*□іти, *підхма*□р'я, *громолу*□нний;
- т. зв. «можливі» слова, тобто слова, довільно утворені самим автором словника при «перекладі» слів іншої мови.

До реєстру словника не повинні вноситися образливі назви народів, слова неприємного натуралістичного характеру тощо. Слова, що позначають марновірство, забобони і под., повинні супроводитись відповідними ремарками, напр.: укр. **ви́ші**□птувати, *етногр.*, рос. **по**□рча (*етногр.*), **сглаз** (*етногр.*) і т. ін.

Для того, щоб якнайповніше охопити лексику мови-оригіналу та компактно розмістити її в словнику, вважаємо за доцільне прийняти гніздову систему організації реєстру, як це вперше в українській лексикографії було зроблено в одностомному академічному УРСі 1964-го року видання. Елементи гніздового розташування реєстру були застосовані в одностомному тлумачному СУМі, який нині готується до видання. Успішно цей принцип апробовано в одностомному РУСі за редакцією В. В. Жайворонка 2003 року видання, що дало змогу розмістити в словнику обсягом 250 обліково-видавничих аркушів 165 тис. реєстрових слів.

Гніздова система організації реєстру, звичайно, дещо ускладнює пошук потрібного слова, але в сучасній лексикографії це поки що єдиний

раціональний спосіб розмістити великий обсяг матеріалу в компактному одностомному виданні.

Складність користування гніздовим словником полягає в тому, що більша частина реєстрових слів розміщена в гніздових статтях здебільшого в усіченій формі. Але права, перекладна частина, буде подана без скорочень.

Принцип гніздування спільнокореневої лексики диктується логікою словотворення (іменник → прикметник; іменник → іменник; прикметник → іменник; прикметник → прислівник; дієслово → дієприкметник → віддієслівний іменник; дієслово → зворотне дієслово тощо). Зразок дієслівної статті: **відтво́р || ювати, -юю, -юєш / відтворі́ти, -орю́, -бри́ш** воспроизводи́ть / воспроизвести́; (*яскраво уявляти що-н. у минулому - це*) воскреша́ть / воскреси́ть; **-юваний** воспроизводи́мый; **- відтво́рений** воспроизведе́нный; воскрешённый; **- ення** воспроизведе́ние; *ек.* воспроизво́дство; **-юватися / відтвори́тися, -орю́ся, -бри́шся** воспроизводи́ться / воспроизвести́сь; *пас., недок.* воскреша́ться.

Всебічне розкриття значень і їх відтінків українського реєстрового слова (так само і фразеології при ньому) забезпечується в Словнику шляхом наведення адекватних російських відповідників та їх семантичних і стилістичних синонімів, які нерідко утворюють цілі синонімічні ряди. Лише в окремих випадках, зокрема при відсутності адекватного однослівного російського відповідника, Словник подає описовий переклад або ж коротко витлумачує реєстрове слово російською мовою. Переклад значень українського слова здійснюється в такому порядку: спочатку подаються більш уживані значення, а далі йдуть значення спеціальні або дещо обмежені сферою свого стилістичного застосування. Аналогічну послідовність витримуємо і при наведенні відповідників до українського фразеологічного матеріалу, наприклад: **випадо́в || ий** случайный (*ненавмисний - це*) нечаянный; (*нетиповий*) частный; **~а зу́стріч** случайная (нечаянная) встреча; **в. по́стріл** случайный (нечаянный, неумышленный) выстрел; **~е я́вище** случайное (частное) явление; **-ість, -ості** случайность; нечаянность; частность; **-о присл.** случайно, случайным образом; нечаянно, *розм.* невзначай; **купи́ти в.** купите по случаю.

При опрацюванні семантичної структури реєстрових УРС спирається на Словник української мови в 11-ти томах, Великий тлумачний словник сучасної української мови, за ред. В. Бусела, інші тлумачні словники, словники іншомовних слів, термінологічні словники. Загалом семантична характеристика реєстрових слів спирається на традиції перекладної лексикографії. Наприклад, рубрикування значеної структури слів у перекладному словнику відмінне від подання за значеннями й відтінками значень реєстрових слів у тлумачних словниках. Тут воно має дещо умовний характер. Поділ на значення використовується лише в разі неможливості

згрупувати відповідники різних відтінків, стилістичного наповнення в одну рубрику. Це дозволяє уникнути, зайвого нагромадження однакових відповідників. Уживання слова репрезентують різного виду галузеві ремарки, які почасти виконують роль тлумачень, наприклад:

дефол^т, *фін., юр.*; **норд** *метео, мор.*; **лі**т^{ер}ний *лінгв., матем.*

Якщо багатозначне слово в своїх різних значеннях має той самий переклад і при цьому важливо підкреслити таке об'єднання різних значень або різних стильових ознак, вводимо семантичну позначку *в різн. знач.* (у різних значеннях), напр.: **фа́за** *в різн. знач.* фа́за; **візі́р** *у різн. знач.* визі́рь; **маркі́за** *в різн. знач.* марки́за.

Граматичну характеристику слів зберігаємо в основному ту, що представлена в шеститомному УРСі.

Належність до певної частини мови завжди відзначається при числівниках, займенниках, прислівниках, службових частинах мови та вигуках. При іменниках, прикметниках, дієсловах частиномовна належність визначається за парадигмами їх відмінювання чи дієвідмінювання. Граматична позначка при цих частинах мови подається лише в окремих випадках, передбачених інструкцією до укладання Словника.

При іменниках та займенниках, як правило, подаємо закінчення родового відмінка, послідовно наводимо особові закінчення дієслів. Якщо при іменниках чоловічого роду не наведено форми родового відмінка, це означає, що вони мають закінчення **-а (-я)**. Керування при російських відповідниках подаємо, як правило, тоді, коли воно відмінне від керування українського слова.

Як відомо, стилістичне ремаркування в двомовних словниках має подвійну мету: 1) визначити сферу вживання слів кожної мови зокрема; 2) показати стилістичне співвідношення між відповідниками обох мов.

Широка система стилістичних позначок, запропонованих у Словнику, сподіваємось, усебічно розкриє сферу вживання слів обох мов, їх емоційно-експресивну та емоційно-оцінну забарвленість, а також історико-часові параметри.

Традиційно лексику літературної мови поділяємо на загальноновживану, книжну та розмовну.

Загальноновживана, або ж стилістично нейтральна чи міжстильова лексика, яка становить найчисельнішу групу слів літературної мови, ніяк не ремаркується в словнику. Іспанський лексиколог Х. Касарес образно назвав міжстильову лексику «монетою, яка ходить скрізь». Система стилістичних позначок стосується книжних і розмовних елементів літературної мови.

Зокрема, нормативна лексика, вживана в усному побутовому мовленні та в мові персонажів літературних творів, яка має здебільшого емоційно-експресивні відтінки, ремаркується позначкою *розм.* (розмовне), напр.:

зрошівá, пустобрéх, укóськувати, двірнічка, прем'ёрка, чабані́ха, попада́, техна́р, маршру́тка, понатира́ти, попому́чити і под.

На межі літературної лексики стоїть просторічна лексика, окремими своїми елементами проникаючи в неї (а саме - в розмовну), іншими - далеко відступаючи від літературної мови.

Відомий український лексикограф, чл.-кор. АН УРСР І. М. Кириченко разом із деякими іншими лінгвістами вважав, що просторічна лексика покривається термінами: «розмовна», «фамільярна», «вульгарна». Цю думку він висловив у статті «Пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів в українсько-російських словниках», що стала настановчою при укладанні шеститомного Українсько-російського словника [2: 41] Тому в попередньому УРСі ремарка *прост.* відсутня, як відсутня вона була і в РУСі 1948 р., на що звернув увагу в рецензії на словник В. В. Виноградов, який радив при перевиданні словника «виробити більш тонкі і старанні способи диференційно-стилістичного зіставлення російських слів і їх українських відповідників» [1: 94].

Ми виходимо з того, що порівняно з російською мовою коло українських лексикографованих одиниць, що належать до просторіччя, значно вужче. Ремарка *прост.* може застосовуватися в російській частині словника за наявності позначки *розм.* в українській частині, напр.:

відбрі́ □ **хуватися** *розм.* отбрёхиваться (*прост.*);

ді́ □ **в́ка** *розм.* де □ **в́ка** (*прост.*)

нерозли́ □ **йвода** *розм.* закады □ **чный друг** (*прост.*).

На думку О. О. Тараненка, незастосування ремарки *прост.* викривляє реальну картину функціонально-стильового діапазону української мови і не сприяє нормативному спрямуванню Словника [4].

Крім цього, для відображення емоційно-експресивної та емоційно-оцінної характеристики лексем використовуємо ремарки *вульг.* (вульгарне), *глузл.* (глузливе), *жарт.* (жартівливе), *збі́льш.* (збільшувальне), *зменш.* (зменшувальне), *зменш.-зневажл.* (зменшувально-зневажливе), *зменш.-пестл.* (зменшувально-пестливе), *зневажл.* (зневажливе), *ірон.* (іронічне), *лайл.* (лайливе); *несхв.* (несхвальне), *неприсл.* (непристойне), *пестл.* (пестливе), *підсил.* (підсилювальне), *пом'яш.* (пом'яшувальне), *презирл.* (презирливе), *схв.* (схвальне), *фам.* (фамільярне) та ін.

Видані останнім часом фразеологічні словники [3; 6; 7] дали змогу впорядкувати систему подавання фразеологічних одиниць в Українсько-російському словнику. Це стосується і самої кількості фразеологізмів (хоч, звичайно, предметом лексикографічного опису стануть широко вживані одиниці і насамперед ті, переклад яких становить труднощі), і способів розміщення їх у Словнику. Фразеологізми будуть наводитися при одному з повнозначних компонентів. Основний критерій їх розміщення — структурно-

граматичний. Це означає, що фразеологізм наводимо при тому повнозначному компоненті, який є граматичним центром вихідного словосполучення. Для виокремлення фразеологізмів використовуємо спеціальну позначку – ромб (◊), яку ставимо перед фразеологічними одиницями.

Принципового значення набуває в словниках перекладного типу ілюстрування реєстрових слів. Важливо не просто подати переклад слова, окремого значення або відтінку іншою мовою, а й показати реальне функціонування його в мові, типову лексичну та синтаксичну сполучуваність, найхарактерніші ситуації вживання реєстрової одиниці. Ілюстративним матеріалом в УРСі є вільні та термінологічні словосполучення, лексикалізовані вирази, типові речення-формули, які наводяться при розробленні службових слів [5].

Сучасний перекладний словник – це не просте механічне зібрання слів, а багатопланова наукова праця, яка фіксує передову думку епохи, сучасні ідеї, а також рівень і тенденції розвитку літературної мови. Він має увібрати насамперед усе найкраще, найнеобхідніше і найперспективніше з того безмежного океану слів, які створив народ протягом віків і продовжує створювати їх, збагачуючи щодня, щогодини лексичну скарбницю української мови.

Література

1. Виноградов В. В. Русско-украинский словарь, Академия наук Украинской ССР, Институт языкознания имени А. А. Потебни. — Советская книга, 1950. — № 2. — С. 94.
2. Кириченко І. М. Пояснення і пояснювальні позначки до реєстрових слів в українсько-російських словниках // Наукові записки Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. — т. II – III. — К., 1946. — С. 30–46.
3. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко. — К.: Наукова думка, 2003. — 1104 с.
4. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). — К.–Кам'янець-Подільський, 1996. — 163 с.
5. Федоренко Т. О. Ілюстративний матеріал, його склад та розташування в академічному «Українсько-російському словнику» // Лексикографічний бюлетень.— К., 2006. — Вип. 14. — С. 47–48.
6. Фразеологічний словник української мови: в 2-х кн. / Уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. — К.: Наукова думка, 1999. — 980 с.
7. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Уклали О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. — К.: Довіра. 2002. — 735 с.

**ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНА ГРУПА НАЗВ МОЛИТОВ, ПІСНЕСПІВІВ У
СТРУКТУРІ ПОНЯТТЄВОГО ПОЛЯ «СВЯЩЕННА ДІЯ»**

© Петро Мацьків, 2007

к.філол.н., Дрогобицький державний педагогічний університет
ім. І.Франка (Дрогобич)
УДК 811.161.2'373

У статті розглянуто лексико-тематичну групу назв молитов, піснеспівів у структурно-семантичному плані, з'ясовано внутрішню форму номенів, здійснено їх компонентний аналіз, а також простежено процес входження мовних знаків до лінгвістичної картини світу.

Сакральну лексику (у лінгвокогнітивному сенсі – концептосферу Бог) української мови досліджували в різних ракурсах: етимологічному, функціональному, прагматичному тощо. У сучасних дослідженнях розглянуто окремі лексико-семантичні групи конфесійного стилю: назви релігійних споруд та їх частин [9], назви богослужбових предметів [10], назви релігійних свят [2] та ін. Поняттєве (семантичне) поле “священна дія” не було предметом спеціальних лінгвістичних досліджень. У його структурі виділяємо лексико-тематичні групи на позначення власне священнодій, назв богослужінь, назв обрядів, молитов, піснеспівів, читань. Така категоризація лінгвістичного простору в межах культурної універсалії Бог сприятиме виявленню конституальних та змінних ознак, що експлікують окреслену реалію. Предметом дослідження цієї статті є лексико-тематична група назв молитов, піснеспівів, церковних гімнів, вербалізованих у лексичних утвореннях *кондак, прокимен, псалом, славник, стихира, тропар, ірмос, акафіст, акростих, антифон* тощо.

Номен *прокимен* запозичений у давньоукраїнську мову через церковнослов'янське посередництво з грецької мови, позначає “те, що передує” [18 III: 374]. З XII ст. вживається зі значенням “вірш псалма до певного свята”. В українській мові пізніших століть не зберігся; правда, функціонує як релігійний термін у згадуваному значенні, а також як компонент складених релігійних термінів: *прокимен великий, прокимен вечірні, прокимен дня, прокимен Літургії, прокимен неділі, прокимен свята, прокимен утрени* [11: 108].

Знакове утворення *псалом* запозичене через старослов'янську мову з грецької; грецьке *psalmos* “спів у супроводі музичного інструмента”, фонетичний варіант *псальма* запозичений через польську мову з латинської; латинське *psalmus* походить від названого вище грецького слова [4 IV: 621]. З

наведеним первісним значенням відоме з XII ст. У сучасній українській мові відбулося розширення значення цієї лексеми: "релігійна пісня, молитва, що як складова входить до псалтиря", "захоплена хвала кому-, чому-небудь; гімн". Словник української мови подає лексему *псальма* не як фонетичний варіант, а як окрему лексему зі значенням "покладений на музику псалом; вокальний твір переважно духовного змісту" [15 VIII: 372]. Слово *псалом* послужило дериваційною базою для лексеми *псаломник* "служитель церкви, що допомагає священникові під час богослужіння". Зафіксовано також і його фонетичний варіант *псаломщик* [7 II: 786; 15 VIII: 372], однак з погляду сучасної української мови названий варіант не є нормативним. У релігійній термінології використовують й іншу назву цього поняття – *дьяк*.

Субстантив *самогласний* утворений від слів *сам* і *гласити*, слов'янських із походження: *сам* "один"; *гласити* від глас "голос". У давньоукраїнській мові XII ст. йому властиве значення "піснеспіви міней з самостійним приспівом і змістом" [16 III: 248]. У лексикографічних джерелах пізніших століть, а також у сучасних лексеми *самогласний* не виявлено. У церковно-обрядовій термінології вона має значення "піснеспів, який не користується іншими піснеспівами як метричним та мелодійним зразком, але й сам не є таким зразком для інших піснеспівів" [11: 115]. Інша, новіша назва – *самоголосий*.

Для похідного іменника *славник* твірною основою виступає слово старослов'янського походження – *слава* "честь, похвала" [18 III: 664]. Лексема *славник* вперше фіксується у XV ст. зі значенням "стих, перед яким співається Слава Отцю і Сину і Святому Духу" [16 III: 407]. Вона наявна також з ідентичним значенням і в інших лексикографічних джерелах [17 II: 329]. Конкретизованіше значення подано в словнику церковно-обрядової термінології – "стихира, яку використовують у складі хвалитних стихир замість славника в неділі та зміст якої відповідає темі недільного євангельського читання [11: 124]. Інші назви – *стихира євангельська*, *еофіон* (застаріле).

Знакове утворення *стихира* запозичене через церковнослов'янську мову з грецької: грецьке *stichirion* "піснеспів" [18 III: 761]. У давньоукраїнській мові з XI ст. вживалося зі значенням "назва богослужбового піснеспіву" [16 III: 514]. У лексикографічних джерелах XIV–XX ст. відсутнє, подає його лише Словник української мови зі значенням "церковна пісня з біблійним сюжетом" [15 IX: 707]. У християнстві лише один із лексико-семантичних варіантів слова *стих* характеризується має значення "піснеспів, який складається з певної кількості стихів, яким супроводжують виконання псалмів" [11: 124]. Із XII ст. відоме похідне від аналізованого конститuenta утворення – *стихира* зі значенням "богослужбова книга, збірник стихир" [16 III: 514], яке збереглося лише в системі логосу і продовжує функціонувати в сучасній церковній термінології. Для цього періоду характерний інший конститuent, споріднений із

зазначеними, а саме *стихера* "назва п'яти учительських книг Ветхого Завіту", однак, починаючи з XIV ст., перестає функціонувати.

Слово *тропар* через церковнослов'янське посередництво засвоєне з грецької мови; грецьке *trōarion* "церковний стих" [18 IV: 105]. В українській мові з таким же значенням функціонує з XIV ст. [16 III: 1002]. У лексикографічних джерелах, що відображають лексику пізніших століть, значення цієї лексеми модифікується як "піснеспів на честь Бога або іншого Святого" [7 II: 986], "церковна пісня, у якій відображається історія свята" [12 IV: 287]. Словник української мови подає лексему *тропар* зі значенням "молитовний вірш для співу на честь якого-небудь свята або святого у православному богослужінні" [15 X: 283]. У християнській термінології наявні лексико-семантичні варіанти цього номена: "тропар, який виконують перед відпустом вечірні, повечер'я й утрени"; "строфа пісні канону, яку виконують за зразком ірмоса", "складова богослужіння, призначена для співового виконання" [11: 132; 96]. Для першого значення характерна й інша назва – *тропар відпустительний*; друге значення представлене назвою *тропар канону*, третє значення передає номен *піснеспів*. Лексема *тропар* виступає у структурі складених термінів: *тропар заупокійний* (тропар за упокій), *тропар денний*, *тропар непорочний* (*непорочні* – у другому значенні). Вона є складовою фразеологізму *дати тропарів з кондаками* – «дати так, щоб назавжди запам'яталося» [12 IV: 287]. Семантичні компоненти змісту цієї семеми в українському мовному просторі як на рівні логосу, так і на рівні лексису значно розширилися порівняно з вихідною формою, ілюструючи невичерпні внутрішні ресурси мови.

Для назви *ірмос* посередником із грецької мови виступала також церковнослов'янська мова; грецьке *hirmos* "зв'язок". В українській мові вона вживається з першої половини XV ст. зі значенням "назви однієї з богослужбових пісень канона" [16 III дод., 129]. У лексиці української мови пізніших епох не використовується, збереглася лише в церковно-обрядовій термінології з дещо модифікованим значенням – "початковий тропар пісні канону, який є тематичним, музичним та метричним зразком для тропарів цієї пісні канону" [11: 60]. Таке ж походження має лексема *азматик* "невелика пісня з приспівом "алилуя" і "слава тобі Боже". Із цим значенням вона відома з XI ст. [16 I: 10], для наступних періодів української мови не характерне, збереглося лише в церковно-обрядовій термінології як "вірш псалма, який виконують на Літургії після читання Апостола перед читанням Євангелія й супроводжують приспівом "алилуя". Інша назва – *алилуя* [11: 21].

Номен *алилуя* через церковнослов'янське посередництво запозичений з грецької. Він походить від гебрайського *hallelūjah* "хвалить Йегову" [4 I: 61]. В давньоукраїнській мові вживається з XI ст. [16 I: 15]. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. не подає цієї лексеми, у лексикографічних

джерелах української мови наступних століть вона активно функціонує [14 I: 98; 6: 1; 5: 33; 12 I: 6; 7 I: 3; 15 I: 34]. У похідних утвореннях *алилуйко* "насмішливе прізвисько духовної особи", *алилуйкати* "співати 'алилуя'" [7 I: 3; 12 I: 6] на аксіологічному рівні спостерігається бінарна опозиція сакральне/профанне, причому профанне значення представлене негативною конотацією. У Словнику української мови дериваційний ряд поповнюється лексемами з позначкою "зневажливе": *алилуйчик* "людина, що на шкоду справі надміру вихваляє кого-, що-небудь"; *алилуйщина* "надмірне вихваляння кого-, що-небудь", фразема *співати алилуя* – "надмірно вихваляти кого-небудь" має позначки «іронічно, зневажливо» [15 I: 34]. Названі деривати, очевидно, новотвори радянської доби, які мали б такими і залишитися, оскільки їх функціонування є проблематичним і для цього часу, свідченням цього є відсутність джерельної бази (ілюстративного матеріалу) для деяких з них (*співати алилуя*, *алилуйчик*) у названому Словнику. Як релігійний термін вживається з двома значеннями: "вірш псалма, який виконують на Літургії після читання Апостола перед читанням Євангелія й супроводжують приспівом 'алилуя'; 'приспів кондака акафиста'" [11: 21]. Перше значення виражають й інші назви, зокрема *азматик*, *алилуарій*. Остання, вірогідно, є фонетичною калькою грецького слова, яке, однак, не залишило слідів в українській мові.

Грецького походження й назва *акафіст* (акатист); грецьке *akathistos* "несідальний спів" [4 I: 54–55]. В давньоукраїнській мові відома з XI ст. зі значенням "славослівний гімн, під час співу якого не можна сидіти". Спочатку (первісно) так називали гімн Пресвятій Богородиці, який співали у Візантії в ніч на суботу I-го тижня Великого Посту: кожен кондак його, крім першого, закінчувався приспівом "алилуя", а кожен ікос приспівом "радуйся невесто неневестная" [16 I: 12]. Лексема характерна для всіх історичних етапів функціонування української мови [6: 2; 5: 336; 14 I: 84; 12 I: 5; 7 I: 3; 15 I: 26]. У системі християнського логосу поліфункціональна: "похвальна пісня на честь Ісуса Христа, Богородиці чи святого, що складається із 13 кондаків та 12 ікосів, яку виконують поза богослужінням добового кола", "частина богослужіння Акафистової суботи" [11: 21]. Похідне утворення *акафисник* зафіксоване лише в Малорусько-німецькому словнику зі значенням "церковна богослужбова книга, збірка акафістів" [7 I: 3], яке притаманне й християнському логосу.

Номен *акростих* теж грецьке запозичення; грецьке *akros* – крайній, *stichs* – рядок. В українській мові відомий з XVII ст. зі значенням "вірш, в якому початкові букви рядків утворюють якесь слово, ім'я чи прізвище автора" [14 I: 85; 5: 338; 8 I: 47]. Паралельно це значення виражала і лексема *краєгранесія* (калька з *акростих*) [5: 47], яка, однак, згодом вийшла з ужитку, як і лексема *акростих*, залишилась тільки як релігійний термін зі значенням "технічна

прикраса канону, що являє собою фразу, складену з початкових букв ірмосів та тропарів канону" [11: 21]. Відома й інша назва згаданого поняття – *краєстрогіє*, що є калькою грецького *акростихида*.

Українська мова послуговується лексемою *антифон* (грецьке *antifonos* "спів з повторами" [18 I: 79]) з початку XVII ст. зі значенням "віршів із псалмів, які виконує хор під час богослужіння поперемінно на обох крилосах" [14 I: 111]. У наступних століттях вона характерна лише для християнської термінології в декількох лексико-семантичних варіантах: "спосіб виконання піснеспівів, що полягає в почерговому співі на два хори", "піснеспіви та частини піснеспівів, що їх виконують зазначеним способом, тобто антифонно", "частини кафизми Псалтиря, що складається з трьох псалмів, яку на богослужіннях виконують антифонно" [11: 23]. Друге значення є компонентом складених термінів, у яких конкретизовані темпоральні межі: *антифон воскресний* (недільний), *антифон зображальний* (повсякденний), *антифон святковий*, *антифон степенний*; чи локальні – *антифон кафізми*.

Похідне утворення *величання* виникло на власне українському мовному ґрунті (твірна основа *велик-*, яку пов'язують з праслов'янським **velьjъ* "міцний, сильний") [4 I: 346–347]. Уже в XI ст. мало значення "надмірна чванливість" [16 I: 237], згодом набуло нового значення "звеличування" [14 III: 220]. У сучасній українській мові воно трансформувалося в декілька: "шанобливе звертання до когось", "звертання відповідно до чину", "вшановування співом", "гордість" [15 I: 321–322]. Сема "вшанування співом" слугувала ґрунтом для виникнення богословського терміна зі значенням "піснеспів, який виконують на утрени в Господні, Богородичні, поліелейні та храмові церковні свята, що його змістом є звеличення та прославлення священної особи, свято якої відзначають" [11: 33].

Композит *славослов'є* має слов'янське походження з експліцитною внутрішньою формою. Уже з XI ст. виражав "хвалу, молитвенне возвеличення", "церковну службу" [16 III: 407], фіксується в XIX ст. [7 II: 882]; у сучасній українській мові має значення "прославлення кого-, чого-небудь у піснях, промовах і таке інше", "надмірне вихваляння" [15 IX: 348]. Такі ж значення характерні для лексеми *славословлення*. У релігійній термінології їй притаманне значення "короткої молитви, яка звеличує Пресвяту Трійцю та починається словом "слава"; часто вживається як кінцева фраза інших молитов". Вона має й назву *доксологія* [11: 121]. Виступає структурним компонентом релігійних термінів *славослів'я мале*, *славослів'я велике*.

Номен *кондак* через церковнослов'янське посередництво запозичений в давньоукраїнську мову з грецької; грецьке *kontakion* "гімн, повтор"; "паличка, жердина", первісно "паргаментний свиток із текстом пісні, намотаної на паличку". Функціонує в давньоукраїнській мові з XI ст. зі значенням "церковна пісня на славу Бога, Богородиці, святого чи святої" [16 I: 1268], уже

в XII ст. зафіксоване похідне утворення *кондакар* "збірник кондаків". Згадувані номени мають таке ж значення і в християнській термінології.

Унаслідок семантичного калькування з грецької мови через церковнослов'янське посередництво утворено слово *трипіснець*. У давньоукраїнській мові XII ст. виражало "канон, який складається із трьох пісень" [16 III: 1017]. У системі лексики сучасної української літературної мови немає. Як релігійний термін лексема *трипіснець* позначає "неповний канон, який складається з трьох пісень"; "церковно-богослужбову книгу, що містить тексти змінних частин богослужінь рухомих церковних свят". Інша назва – *Триод* [11: 131].

Переважаюча частина мовних знаків аналізованої лексико-тематичної групи функціонує лише в релігійному дискурсі, незначна їх частина характерна як для сакральної, так і для лінгвістичної картини світу. Усі лексико-семантичні варіанти номенів не виходять за межі поняттєвого поля "священна дія", що зумовлені, очевидно, специфікою сигніфікатів назв піснеспівів, молитов. Ці номінації не відзначаються словотвірною активністю ні в системі логосу, ні в системі лексики української мови.

Література

1. Бібла С.В. Склад, джерела і шляхи формування української церковної термінології (назви церковних чинів та посад): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 1997. – 20 с.
2. Бочарова І.В. Темпоративні синтаксеми – найменування релігійних свят (на матеріалі художніх творів української літератури XIX–XX ст.) // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. – С.157–165.
3. Браїлко Ю.І. До питання функціонування лексем *Бог* і *бог* в українській мові (на матеріалі поеми "Енеїда" І.П. Котляревського) // Іван Котляревський і світова культура. – Полтава: Українське народознавство, 1998. – С. 185–189.
4. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. – К., 1982–2003. – Т. 1 – 4.
5. Лексикон словенороський Памви Беринди. – К., 1961 (факсиміле першодруку 1627 р.).
6. Лексис Лаврентія Зизанія Синоніма славеноросская. – К., 1964 (факсиміле першодруку 1596 р.).
7. Малорусько-німецький словник: В 2-х т. /Упорядники Євген Желехівський і Софрон Недільський. – Львів, 1880.
8. Митрополит Іларіон. Етимологічно-семантичний словник української мови: В 4-х т. – Вінніпег, 1979–1994.
9. Піддубна Н.В. Формування номенклатури назв релігійних споруд в українській мові: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 2000. – 208 с.
10. Пуряєва Н. В. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – К., 2001. – 234 с.

11. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001.
12. Словарь української мови / Упорядник з дод. влас. матеріалу Б.Д. Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т.1 – 4.
13. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: В 2-х т. – К., 1977 – 1978.
14. Словник української мови XVI – першої половини XVII століть //– Львів, 1994 – 2004. – Вип. 1 – 11.
15. Словник української мови: В 11-ти т. – К., 1970 – 1980.
16. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. – М., 1958.
17. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII століть: Книга 1, 2. – К., Нью-Йорк, 2002.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1964 – 1973.

СУЧАСНА ОНОМАСТИЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ В ПОЛЬЩІ

© Оксана Михальчук, 2007

к. філол.н., Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)

УДК 81`374+81`373+811.16

У статті проаналізовано польську ономастичну лексикографію початку ХХІ ст. Розглянуто особливості структури та лексичного матеріалу словників, а також їх місце в сучасній слов'янській лексикографії.

Польська наукова ономастика має давнє і глибоке коріння, яке сягає в часовому просторі кінця ХІХ століття, а в географічному тісно переплітається з початками ономастичних наукових досліджень з української топоніміки. Саме до цього періоду належить ціла низка наукових праць і збірань ономастичного матеріалу, які мають незаперечне і неоціненне значення для мовознавчих, зокрема й ономастичних студій, як у Польщі, так і в Україні, згадаймо хоча б потужну працю „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. I–XV”, що побачила світ у Варшаві з 1880 по 1902 роки і досі є важливим джерелом лінгвістичних досліджень у славистиці. Власне, значною і найціннішою частиною ономастичної роботи того часу залишається фіксація онімів та їх упорядкування.

Укладання ономастичної бази і наступне лексикографічне оформлення матеріалу потребувало клопіткої праці багатьох науковців. Ономастична словникова база в Польщі, як і в Україні, протягом століття розвивалася від звичайної фіксації онімної лексики до лінгвістичного оформлення назви в словникову статтю з поясненням походження тієї чи іншої онімної одиниці в етимологічно-мотиваційному та словотвірному-структурному аспектах. Сучасні

комп'ютерно-інформаційні технології дозволяють оформити ономастичний матеріал у потужну базу даних, створити банк географічних і особових власних назв, що є безцінним мовним і культурним надбанням кожного народу. А разом з тим укладання ономастичних словників залишається особливою і важливою ланкою сучасної лексикографії.

З початку XXI століття польська ономастика поповнилася принаймні десятком словникових видань, які є важливим явищем не тільки для полоністики, а й для всієї сучасної славістики. Серед цих праць передусім слід відзначити праці К. Римута „Nazwiska polaków: Słownik historyczno-motywacyjny” у двох томах (1999-2001), Я. Гжені „Słownik nazw własnych” (2003), Я. Гжені „Słownik imion” (2005), М. Малець „Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski” (2003), В. Копалінського „Słownik eponimów, czyli wyrazów odimennych” (2006).

Особливо популярним сьогодні є „Słownik imion” Я. Гжені, виданий науковим видавництвом PWN у Варшаві у 2005 році. Питання про те, з якої мови походить і що означає ім'я, цікавить не тільки лінгвістів, а й широкий загал. Саме тому слід відзначити витриманість автором наукового стилю і підходу в поєднанні зі схильністю до популярного при описі й лінгвістичній характеристиці понад 1000 імен, кожне з яких в Польщі у XX столітті надано щонайменше 200 разів. Фіксує і пояснює автор словника також імена, що трапляються рідко, але їхні носії посідають чільне місце в історії або літературі. Словникова стаття побудована таким чином, що користувач ознайомлюється у відповідній послідовності з походженням імені, етимологічним трактуванням, історією, граматикою імені, подаються загальні відповідники, похідні і здрібнілі форми, окреслюється популярність імені на підставі бази даних PESEL (Powszechny Elektroniczny System Ewidencji Ludności), подано також список відомих носіїв імені. На жаль, при переліку відповідників з інших мов – німецької, англійської, російської, французької, іспанської – автор не засвідчує українських відповідних імен. Цікавим з погляду новизни і популяризації у словниках такого типу є фіксація дати іменин кожного імені особового.

Якщо словник такого штибу, як „Słownik imion” Я. Гжені, можна порівняти в плані наукової схожості з українськими „Власними іменами людей” Л. Скрипник, Н. Дзятківської чи „Словником українських імен” І. Трійняка, то попередня велика лексикографічна праця Я. Гжені „Słownik nazw własnych” обсягом близько 400 сторінок, що охоплює 11 тисяч різнопланових онімів – назв осіб, місцевостей, фірм, брендів, найменувань газет, журналів, книжок, музичних гуртів і альбомів – не має на сьогодні аналогів в українському мовознавстві. Власне метою цього лексикографічного джерела є фіксація відповідних назв, а також їх граматичне оформлення. Це перший спеціалізований словник такого типу, який презентує власні назви з погляду

правильного вживання. Мотивом для створення такої лексикографічної праці, як зазначає автор, стали нагальні потреби, оскільки „правильне вживання назв власних – то одна з найважливіших мовних проблем” [1: 7]. Особливо це стосується численних на сьогодні активних запозичень власних назв – передусім назв фірм, брендів тощо, які вклинюються у польську мову, і їх становлення і вживання з погляду граматики і орфоепії залишається проблемним. Словник може слугувати посібником з граматики цих власних назв. У ньому подано вичерпну інформацію щодо написання, вимови, відмінювання засвідчених назв, а також похідні деривати і вирази. Укладач також мотивує засади вживання власних назв, творення і вживання жіночих назв, окреслює причини і межі варіативності у вживанні і написанні. Алфавітний і гніздовий принцип побудови словникових статей робить його зручним у користуванні. Словникова стаття побудована за структурою – фіксація оніма, означення об'єкта номінації, форми відмінювання у проблемних відмінках, подаються похідні прикметникові форми і їх відмінювання. Саме тому слід передусім відзначити практичну цінність словника не тільки для лінгвістів, а для усіх, хто повсякденно стикається із власними назвами і прагне правильно їх вживати.

Величезним досягненням ономастичної лексикографії стала двотомна праця К. Римута „Nazwiska polaków: Słownik historyczno-motywacyjny” загальним обсягом майже 1300 сторінок, яка охоплює 400 тисяч прізвищ. За масивністю матеріалу в українській ономастичній лексикографії цей словник може хіба частково порівнюватися із „Прізвищами закарпатських українців” П. Чучки [7]. Всі антропонімічні словники в Україні мають регіональний характер і заповнюють тільки окремі лакуни аналізу прізвищевої системи в Україні. Зазначимо, що в російській ономастиці побутує думка, що „неможливо охопити неохопне”, тому „нереальним є ... створення повного словника російських прізвищ” [6: 5]. Словник К. Римута створений на підставі польського банку даних PESEL і телефонних довідників, що дало підстави упорядникові охопити майже всі офіційно поширені на території Польщі прізвища. Цій праці, звісно ж, передували упорядкований К Римутом „Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych” (1992–1994) і „Słownik staropolskich nazw osobowych” (1965–1978), матеріали яких послужили для підготовки аналізованої праці. Зацікавленість широкого загалу походженням своїх прізвищ, як засвідчує К. Римут, спонукало його до написання „якомога простішого”, уникнення спеціальної ономастичної термінології при поясненні онімів тощо [5 I: 9]. Однак це не применшило науковості і якості словника. З іншого боку, деталізований лінгвістичний аналіз кожного оніма теоретично збільшив би працю до десятка томів. Саме тому ширшу етимологію і детальний аналіз К. Римут застосовує лише до затемнених прізвищ, походження яких важко витлумачити, і зауважує при цьому про суб'єктивність

деяких мотивацій. Укладення словникової статті побудовано за груповим принципом: прізвища, що мотивуються однією чи спорідненими лексемами апелятивного чи онімного типу, згруповані в одній словниковій статті. Адже тільки прізвищ похідних від особового імені *Jan* налічується близько трьохсот, а прізвищ, в основі яких простежується лексема *lipa* і похідні, близько ста.

Трактуючи прізвища, утворені від назв місцевостей, якщо є певні свідчення, лексикограф мотивує антропонім від конкретної назви місцевості, в деяких випадках (їх, звичайно, більшість) наводить всі можливі варіанти топонімів: *Lisowski* – від топоніма *Lisow*, *Lisowo*, *Lisowice*. Алфавітний принцип побудови словника порушується в окремих випадках, коли від прозорої мотиваційної основи чітко виражений префіксальний дериват. Такий підхід до побудови словника, а також об'ємність поданого в ньому матеріалу робить працю особливо цінною і цікавою для лінгвістів, а також доступною для широкого кола користувачів.

Ще однією знаковою працею у сучасній польській лексикографії є „*Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*” М. Малець. Словник охоплює близько 1200 географічних назв на теренах Польщі – найменувань сіл, міст, рік, озер, гір і країв. З одного боку, суміш ономастичних лексем різних класів не претендує на вичерпне мовознавче дослідження певного класу онімів, але з іншого – автор охопила у словнику передусім ті назви, які найбільш поширені та відомі загалу і які важливі у культурно-історичному плані. Лінгвістичне тлумачення походження цих назв, етимологія, наведення ономастичних паралелей, алфавітне розташування статей дозволило створити важливу лексикографічну працю як у мовознавчому, так і в культурологічному аспектах.

Цікавим явищем у польській лексикографії став словник В. Копалінського „*Słownik eponimów, czyli wyrazów odimennych*”. Епоніми – загальні слова чи вирази, що походять від власних назв – досі не були окремим об'єктом вивчення у полоністиці. Тому цю лексикографічну працю можна вважати абсолютно новим типом словника в Польщі. Автор засвідчує епонім, подає його граматичну характеристику, мотивує походження від певної власної назви – антропоніма, топоніма, хороніма тощо. До того ж при тлумаченні епонімів, похідних від назв осіб, автор подає достовірну інформацію, якщо така є, про певну особу і події, що спричинилися до появи відповідної лексеми у загальному вжитку. Зазначимо, що переважна частка відповідників таких епонімів поширена в усіх слов'янських, а також інших індоєвропейських мовах, пор. зокрема, з українською: *sandwicz* – *сендвіч*, *walentyńka* – *валентинка*, *(koń) trojański* – *троянський (кінь)*. Крім того, значна частина епонімної лексики – це наукові терміни, що виникли в результаті деонімізації антропоніма.

Як бачимо, сучасне ономастичне словникарство в Польщі представлене різноплановими лексикографічними працями. Спільною рисою всіх цих видань є витримана науковість досліджень, незважаючи на те, що разом з тим

– і це також позитив – кожен з цих словників займає нішу читабельних видань, оскільки історія власної назви була і залишається елементом культури, яким цікавиться широке коло людей.

Література

1. Grzenia J. Słownik nazw własnych – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2003. – 388s.
2. Grzenia J. Słownik imion – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2005. – 414s.
3. Kopaliński W. Słownik eponimów, czyli wyrazów odimennych – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006. – 292s.
4. Malec M. Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2003. – 292s.
5. Rymut K. Nazwiska polaków: Słownik historyczno-motywacyjny. T.I-II. - Kraków, 1999-2001. – 504s., 770s.
6. Ковалев Г. Ф. Современные словари русских личных имен // Рецензии книг по ономастике. – 2006. – С.1–6. – Ел. ресурс: <<http://www.onoma.newmail.ru/kov-rec.htm>
7. Чучка П. Прізвища закарпатських українців. Історико-етимологічний словник. – Львів: Світ, 2005. – 648 с.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ СТУДІЇ ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ СПАДИНИ МИКОЛИ ЛУКАША

© Валентина Савчин, 2007

к. філол. н., Львівський національний університет імені Івана Франка
УДК 929:81'253 Лукаш (477) "XIX"

Стаття висвітлює особливості відображення перекладацької спадщини Миколи Лукаша в сучасних лексикографічних джерелах. Автор статті доводить необхідність створення реєстру лексики М. Лукаша та її введення до академічної лексикографії.

Творчість Миколи Лукаша – геніального українського перекладача, мовознавця, лексикографа – привертає до себе велику увагу як читачів, так і дослідників. Насамперед приваблює, багату мову його перекладів, що вирізняється своєю природністю, глибинністю, соковитістю, відсутністю всякої штучності на фоні тієї ситуації, яку описував сам М. Лукаш так: "...наші письменники, у тому числі й перекладачі, деколи пишуть так, що просто дивуєшся: слова начебто українські, а самої мови української – нема" [4: 117]. І, перефразовуючи слова А. Малишка, додавав: "Лишилась мова словникова, / А української нема!" [4: 117].

Саме українська мова стала центром тяжіння всіх перекладів М. Лукаша, кінцевою метою яких було довести, що нею можна передати абсолютно все: найтонші особливості будь-якого стилю, манери, епохи. За умов, коли українську мову офіційно зараховували до безперспективних, обмежували “домашнім ужитком”, М. Лукаш намагався довести, що вона – самодостатня, у ній є необхідні резерви й потенціал, як у будь-якій іншій національній мові. Щоправда, не все лежить на поверхні, треба вміти знаходити свої пракорені, у яких закладено генетичний код нації. Тому й уважав своїм обов’язком берегти кожне слово як невід’ємний елемент мовної системи, звертатися до найглибших шарів української мови, піднімати на поверхню й вертати з небуття вже втрачені скарби.

У своїх мовних пошуках М. Лукаш не випадково звертався до творчості українських письменників XIX – поч. XX ст. як до багатого джерела лексичних та синтаксичних резервів української мови. Адже, за словами Л. Т. Масенко, “до 30-х років XX століття глибинні шари української мови лишалися здоровими, неушкодженими, а відтак могли виконувати свою роль постійного життєдайного джерела для відновлення верхнього, культурного, кодифікованого варіанта національної мови” [7: 128]. Заслуги М. Лукаша в активізації лексико-фразеологічних ресурсів української мови засобами перекладу ще недостатньо вивчені й оцінені, однак не викликає сумніву його роль реформатора мови, який синтезував у своїй творчості різні шари української мови, а за влучним спостереженням А. Перепаді, ще й два мовні потоки – слобожанський і галицький [8: 7].

З огляду на зазначене вище актуальною є проблема належної оцінки мовотворчості М. Лукаша та якомога ширшого представлення його перекладацької спадщини в академічних лексикографічних виданнях.

Першим кроком у лексикографічних студіях Лукашевої спадщини став невеликий українсько-іспанський “Словник-показчик фразеологізмів роману Сервантеса “Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі” в мові перекладу Миколи Лукаша”, який уклала Т. В. Цимбалюк і подала як додаток до своєї монографії, присвяченої цій проблемі [15: 204-235].

Якщо цей словничок стосувався виключно одного Лукашевого перекладу, то в наступній праці дослідниця оперувала всіма доступними перекладами М. Лукаша. Ідеться про словник-довідник “Фразеологія перекладів Миколи Лукаша” (укладачі: Т. В. Цимбалюк та О. І. Скопненко) [14], який став справді визначною подією в культурному житті України. Ця фундаментальна праця – не тільки перша в історії української лексикографії спроба систематизувати та описати фразеологічні скарби української мови, що їх зібрав і вжив у своїх перекладах М. Лукаш, це взагалі перше українське видання такого типу, присвячене окремій постаті в українському художньому перекладі. Як відомо, досі не оприлюднено фразеологічної картотеки М. Лукаша, яку він сам уклав.

Тому згаданий Словник дає змогу проаналізувати ту частину фразеологізмів, яку Майстер використовував у своїх перекладах (поки що тільки опублікованих), Проте навіть це переконує в масштабності його праці та задумів. У Словнику наведено понад 6 тисяч фразеологізмів, приказок, примовок, прислів'їв, близько 15 тисяч ілюстративних прикладів їхнього вживання в індивідуально-авторській інтерпретації М. Лукаша. Значення словника "Фразеологія Миколи Лукаша" виходить далеко за межі вузьколексикографічних завдань. Він є не тільки ґрунтовною мовознавчою, літературознавчою, перекладознавчою працею, унікальним посібником з українського художнього мовлення, а й свідченням самовідданої й титанічної праці подвижників перекладу задля збереження й розширення стилістичних можливостей української мови.

Потрібно ще раз підкреслити, що словник "Фразеологія перекладів Миколи Лукаша" подає лише фразеологізми із перекладів М. Лукаша, а не дублює його картотеку із записами лексико-фразеологічних одиниць, узятих із найрізноманітніших джерел. Згадана картотека, за задумом М. Лукаша, мала б стати основою фразеологічного та інших словників, однак роботи над ними не завершено. На жаль, у деяких матеріалах, присвячених творчості М. Лукаша, спостерігаємо плутанину фактів та некоректну подачу інформації. Наприклад, у газеті "Друг читача" (№ 16, 2007 р.) у статті "Микола Лукаш: український "Фауст" стверджується, що "він [Лукаш. – В. С.] створив аж шість словників! Фразеологічний було видано, і зараз ним можна користуватися" [3: 7]. Ідеться, очевидно, про словник, який уклали Т. В. Цимбалюк та О. І. Скопненко.

"Фразеологія перекладів Миколи Лукаша" є лише першим кроком до створення повного реєстру лексики й фразеології Лукашевих перекладів – завдання назрілого та вкрай важливого. Окрім того, лексику художніх перекладів треба залучати до ілюстративної частини сучасних лексикографічних видань, що значно розширило б обрії українського слова. Цікаві образні знахідки, справжні мовні раритети, віднайдені на сторінках української духовної спадщини й зафіксовані в Лукашевій картотечі, живили мовну тканину його власних перекладів і цілком заслуговують на сучасне лексикографічне опрацювання.

Частково словникове багатство М. Лукаша представлене в 11-томному "Словнику української мови" (далі у тексті – СУМ). Воно обмежене лише першими трьома томами (літери А–З), що вийшли друком у 1970 – 1972 рр., – ще до виключення М. Лукаша зі Спілки письменників. За підрахунком О. Федунівич-Швед, переклади М. Лукаша (а саме "Фауста" Й.-В. Гете, "Декамерона" Дж. Боккаччо та поезій Р. Бернса) ілюструють уживання та лексичне значення 135 слів СУМу, що здебільшого належать до пасивного словникового фонду [13: 25].

У 2-томному “Словнику синонімів української мови” (1999 – 2000 рр.) (далі у тексті – Словник синонімів) лексику перекладів М. Лукаша залучено до ілюстрування 80 синонімічних рядів (усього їх у словнику – близько 9200), причому п’ять із них містять два або й три синоніми, ужитих у М. Лукаша. Більшість синонімів М. Лукаша розташовані наприкінці синонімічних рядів, що свідчить про стилістичні або частотні обмеження їхнього функціонування в мові. Дві третіх наведених синонімів (58 слів) – стилістично марковані. Серед них найбільше одиниць розмовного реєстру (31 слово), як наприклад, *вигадько, гольцем, лупка, роботизна, прилащитися, помітатися, чужосторонець, зужиткувати, суспіль, потаєнці*. Дещо менше тих лексем, що зараховано до рідковживаних (*навзаєм, вістовник, призвичити, шановливий*), діалектних (*пришиб, нагрозитися, прикмітити, опасуватися*), застарілих (*тужільниця, попас, прочвара, обрік, віришувальник*) та ін.

Лексика М. Лукаша, використана в Словнику синонімів, виявляє широкі традиції української мови, на які опирався та які розвивав у своїй творчості перекладач. Його слововжиток тісно пов’язаний із творчістю письменників ХІХ ст. Про це свідчить той факт, що більшість слів із перекладів М. Лукаша, поданих у Словнику синонімів, зафіксовано свого часу у відомому “Словарі української мови за редакцією Бориса Грінченка” (далі у тексті – Словник за редакцією Грінченка), разом з відповідними ілюстративними контекстами з класичної української літератури. Ці контексти розкривають традиції та джерела Лукашевого слововжитку, глибокі зв’язки його мови з творчістю Пантелеймона Куліша, Ганни Барвінок, Марка Вовчка, Івана Котляревського, Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, народною творчістю. Зіставляючи Лукашеві слова з відповідними контекстами Словника за редакцією Грінченка, зокрема можна помітити надзвичайну увагу перекладача до лексичних надбань П. Куліша. Слова з оригінальних та перекладних творів саме цього письменника, що їх наводить Словник за редакцією Грінченка, найчастіше активізував у своїй перекладацькій діяльності М. Лукаш. Серед них такі одиниці, як *жахіти, покріплятися, обрік, другиня, потужний, правник, привиддя, прилащитися* та ін. Іноді паралелі між слововжитком М. Лукаша й П. Куліша цілком очевидні: “– *Благословить тебе Господь! – рече тоді чернець. – Якби ти хотів, ти міг би блудувати з більшою свободою, ніж ми і тії, що оброком обрелися*” (М. Лукаш [11, т. 2: 17]) – “*Обрелись оброком нищити краї турецькі*” (П. Куліш [10, т. 3: 25]).

На жаль, за межами Словника синонімів залишилися десятки слів із перекладів М. Лукаша, що могли б розширити чимало синонімічних рядів та ілюстративну частину словника. Зовсім не подано прикладів з Лукашевих перекладів до 18 літер, серед яких такі продуктивні, як *к, м, н, с, т* та ін. Наприклад, у перекладі “Дон Кіхота” М. Лукаш уживає слово *заличковувати* в значенні “приховати, замаскувати”: “Щоб же діло своє краще убезпечити і

справжній намір *заличувати*, поплив він нею до города Сарджела...” [9: 263]. У цьому ж значенні, але як неперехідне дієслово, воно вжите й у “Декамероні”: “... він насунув каптура на самі очі, щоб краще *заличуватись*” [1: 634]. Одинадцятитомний СУМ не подає такого значення, а наводить лексему *заличовувати* (док. *заличувати*) лише як будівельний термін: “покривати стіни споруд спеціальним матеріалом для міцності або окраси” [12, т. 3: 186]. Однак, Словник за редакцією Грінченка фіксує лексему *заличувати* саме в тому значенні, що його вжив М. Лукаш, а ілюстративні контексти свідчать про народний характер цього слова [10, т. 2: 59]. Цікаво, що синонімічний ряд до слова *приховувати*, наведений у Словнику синонімів, містить деякі одиниці, у семантиці яких простежується зв’язок із будівельною справою, як наприклад, лексеми розмовного характеру *підлаковувати* та *підфарбовувати* [11, т. 2: 447], тож слово *заличовувати*, яке вживає М. Лукаш, логічно вписується до згаданого синонімічного ряду.

Відсутнє в Словнику синонімів і слово *колобродити*, яке має давні традиції вживання в українській мові. У Словнику за редакцією Грінченка воно виступає зі значенням “учиняти бешкети” (рос. “куралесить” [10, т. 2: 270]), у якому його вжив І. Котляревський в “Енеїді” (“*Еней тут добре колобродив / І всіх на чудо потрошив...*” [6: 312]). У цьому ж значенні це слово подано в “Практичному словнику синонімів української мови” С. Караванського, де воно входить до синонімічного ряду *бешкетувати*, *пустувати*, *шурубурити*, *броїти* [5: 166]. М. Лукаш звернувся до слова *колобродити* в перекладі “Декамерона”, зробивши його ключовим образом дев’ятої оповідки восьмого дня: “*Та не подумайте, що ми ходимо красти – крий Боже! Ми просто колобродимо* ночами і таким чином добуваємо, не шкодячи иншим, усе, що нам треба на пожиток і втіху, – от через що ми й живемо так весело” [1: 722]. Свою семантичну місткість лексема *колобродити* виявляє в широкому контексті через розгортання та нарощування смислових компонентів, додаткових конотацій, і вживається на позначення дії, що характеризує веселе, безтурботне, розкішне, сповнене любовних пригод життя. Широке контекстуальне навантаження цієї лексеми в М. Лукаша, її образний характер дозволяють перекладачеві навіть узяти її в лапки: “*Отсе ж ми й називаємо “колобродити”, так як ото корсари по морю гуляють; тільки тії, як кого пограбують, то вже добра тому не вертають, а ми покористуємось ним та й вертаємо. Тепер ви знаєте, вельмишгельмований маестро, що то значить колобродити; та глядіть же, нікому про те нічичирк*” [1: 724].

Переклади М. Лукаша можуть служити ілюстраціями для тих слів, що включені до Словника синонімів, але не супроводжуються ілюстративними контекстами. Наприклад, лексема *базграти* (док. *набазграти*) входить до синонімічного ряду зі значенням “писати” (графічно передавати на чомусь слова, текст тощо): *писати*, *креслити*, *накреслювати*, *виписувати*, *выводити*,

мережити, вимережувати, дряпати, шкрябати, базграти, мазати, строчити, черкати [11, т. 2: 192], але є єдиним словом, до якого не подано ілюстрації з художньої літератури. Тим часом у Лукашевому “Декамероні” читаємо: “Бакаляр ... **набазграв** якусь нісенітницю, нібито замову приворотну, та й послав усе те через кілька днів удові” [1: 706].

Ілюстративний контекст відсутній і при лексемі *скоробреха*, що входить до синонімічного ряду зі значенням “брехун”: *брехун, брехач, брехло, брехунець, перебреха, лжець, обманник, обманик, пустобрех, скоробреха, підбрехач, підбріхувач* [11, т. 1: 91]. М. Лукаш уживає це слово неодноразово, як наприклад, у перекладах “Декамерона”: “**Скоробреха-венеціянець** одповів йому, не задумуючись” [1: 588] чи в перекладах поезій П. Верлена: “Товариші мої по пресі / І по віршах, еліто вбога, / Погрузлі в ницім інтересі / Пророки в Бога, того Бога, / Який підмога **скоробресі!**” [2: 272]. У перекладі “Дон Кіхота” натрапляємо на ще один цікавий синонім до цього ряду, близький за значенням до аналізованого слова: “**Богом вас закликаю, потвердіть, що правда, а то панство дуцтво ще подумає, що я талалай і чистобреха**” [9: 483]. Лексема *чистобреха*, яку фіксує також Словник за редакцією Грінченка, може доповнити та збагатити поданий вище синонімічний ряд. Сюди ж можна додати слово *брехуняка*, яке М. Лукаш вжив у “Дон Кіхоті”: “**Ах ти ж, брехуняко всьогосвітній!**” [9: 243].

Ці приклади можна множити, але навіть і тих декількох ілюстрацій достатньо, щоб переконатися, що пильніша увага до перекладацької спадщини М. Лукаша дозволить виявити чимало лексичних знахідок, які можуть істотно збагатити сучасну академічну лексикографію.

Переклади М. Лукаша, а також його картотека стали одним із джерел ілюстративного матеріалу до ідеографічного словника (тезауруса) української мови Олекси Синиченка, який упродовж уже п’яти років виходить на сторінках журналу “Урок Української” під назвою “Уроки української лексики”. Укладач наводить десятки слів, які вжив чи зареєстрував у своїй картотеці М. Лукаш, для ілюстрації лексичного, зокрема синонімічного розмаїття, образного потенціалу української мови. Серед них у реєстрі О. Синиченка – несправедливо забуте слово *мальовний*, okazіonalіzm *островеня*, словосполучення-синоніми до слова *земля* – *Божий світ, земний круг, земна юдоль* і, наприклад, такі “незатерті” зразки образного опису місяця: *місяць ріжкятий, тонісінький; одвічний друг закоханих* – *місяць блідоликий; літній задумливий місяць; місяць так розсвітився, ніби в сонця все проміння забрав; сіяє молодик* та ін.

На нашу думку, лексикографічні студії спадщини М. Лукаша потрібно провадити далі. Різновекторність досліджень допоможе краще виявити

* Переклад цієї частини “Дон Кіхота” здійснив А. Перепада.

особливості Лукашевої мови, ті глибокі традиції, що її живили, з'ясувати роль перекладача в розширенні стилістичних і значеннєвих властивостей слів. З другого боку, актуальною є робота над створенням повного реєстру лексики Лукашевих перекладів, що дозволив би повніше представляти лексичні надбання Майстра в сучасних лексикографічних джерелах, укласти нові словники за матеріалами перекладів М. Лукаша та створити базу для Словника мови Миколи Лукаша.

Література

1. Боккаччо Дж. Декамерон / З італ. пер. М. Лукаш; Упорядкув., редагування Л. Череватенка. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 2006. – 896 с.
2. Від Боккаччо до Аполлінера: Переклади М. О. Лукаша / Ред. упоряд., авт. передм. М. Н. Москаленко. – К.: Дніпро, 1990. – 510 с.
3. Забіяка І. Микола Лукаш: Український “Фауст” // Друг читача. – 2007. – № 16. – С. 6 – 7. – [За спогадами Б. Жолдака й О. Біліченко].
4. Игнатенко М. И. Так он начинался...: Штрихи к портрету М. Лукаша // Радуга. – 1993. – № 2. – С. 114 – 117.
5. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. – К.: УКСП “Кобза”, 1995. – 472 с.
6. Котляревський І. Енеїда. – К.: Україна, 1994. – 429 с.
7. Масенко Л. Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К.: КМ Академія, 2004. – 163 с.
8. Перепадя А. О. Моя Лукашіана // Зарубіжна література. – 1999. – № 43. С. 7.
9. Сервантес Сааведра М. де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі: Роман / Пер. з ісп. М. Лукаша та А. Перепаді. – К.: Дніпро, 1995. – 703 с.
10. Словарь української мови: У 4-х т. / Упоряд. Б. Грінченко. – К.: Довіра, Рідна мова, 1997. – Т. 1–4.
11. Словник синонімів української мови: У 2 т. / Укл.: А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 2000. – Т. 1 **Error! Not a valid link.** 2.
12. Словник української мови: В 11-ти т. / Редкол.: І.К. Білодід (голова) та інші. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. 1– 11.
13. Федунівич-Швед О. Лексика перекладів Миколи Лукаша в одинадцятитомному “Словнику української мови” // Урок Української. – 2007. – № 2 – 3. – С. 24 – 27.
14. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Укл.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2002. – 735 с.
15. Цимбалюк Т. В. Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри “Дон Кіхот” / За ред. Л. О. Пустовіт. – К.: Довіра, 1996. – 238 с.

**РОЛЬ СЛОВНИКІВ У КОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ТА
БІЛОРУСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ У ХІХ – ХХ СТ. («СЛОВАРЬ
БЕЛОРУССКОГО НАРЕЧИЯ» І. НОСОВИЧА ТА «СЛОВАРЬ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЗА РЕДАКЦІЄЮ Б. ГРІНЧЕНКА)**

© Олександр Скопненко, 2007

к. філол. н., Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (Київ)
УДК 81'354+81'26+811.161.3

У статті розглянуто роль «Словаря белорусского наречия» І. Носовича у формуванні білоруської літературної мови, а також вплив «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка на становлення правописної системи української мови. Через засади укладання, обмеженість дібраного матеріалу й тодішній стан національної писемності Словник І. Носовича помітно не вплинув на кодифікацію білоруської мови, хоч і був найбільшою лексикографічною працею ХІХ ст., у якій описано білоруську лексику. Правописні традиції сучасної української літературної мови значною мірою сформовані саме завдяки лексикографічній практиці кінця ХІХ – початку ХХ ст., і Словник за редакцією Б. Грінченка відіграв у цьому першорядну роль.

Завершення процесу занепаду старобілоруської літературної мови зазвичай окреслюють ХVІІ ст., коли в Речі Посполитій вилучено з офіційного вжитку цей ідіом (1696 р.). Роль наступних ста років в історії старобілоруської літературної мови дослідники оцінюють по-різному, характеризуючи цю добу досить суперечливо. З ХVІІІ ст. дійшла до нас невелика кількість білоруськомовних пам'яток, здебільшого документи зі східної частини Білорусі, кілька творів релігійного змісту, анонімні вірші. Найбільшу увагу серед пам'яток ХVІІІ ст. привертають інтермедії – жанр, що почав складатися ще в ХVІІ ст. Ці твори відбивають живомовну народну стихію, наближаючись до творів білоруської літератури першої половини ХІХ ст. Це дало підстави декому з дослідників вести відлік історії нової білоруської літературної мови саме з цих пам'яток [13: 532; 1: 136 – 137]. Проте більшість мовознавців схильні розглядати зародження, становлення й розвиток нової білоруської літературної мови в цілковитому відриві від старобілоруських традицій [3: 146 – 147; 4]. Б. Тарашкевич – автор першої кодифікаційної граматики білоруської мови, що вийшла друком 1918 р. – писав з цього приводу: «Лишивши давно порвані й занепалі традиції старосвіцької білорущини, мова нової писемності відразу стала виростати з народного кореня. А народне коріння – воно дуже багате» [10: 3]. Певна річ, що аналогічні процеси відбувалися й зі староукраїнською літературною мовою, проте були й істотні відмінності в цих

процесах, бо на території Лівобережної України староукраїнську літературну мову витіснила російська, а на Правобережжі – польська. Тільки після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої на більшій частині українських земель панівні позиції в офіційно-діловій сфері посіла тогочасна російська літературна мова, хоч аж до повстання 1830 – 1831 рр. польська мова міцно трималася в місцевих правобережних установах і школах. Старобілоруську літературну мову витіснила польська, тільки частина греко-католицького духовництва використовувала цей ідіом для конфесійних потреб у XVIII – на початку XIX ст. Під час ліквідації греко-католицької церкви в Білорусі спалено багато греко-католицьких видань, тому «немає змоги міркувати про напрям розвитку старої літературної мови в такій досить обмеженій сфері» [5: 7].

Г. Цихун, розглядаючи три відомі традиції, у рамках яких відбувалося формування й розвиток слов'янських літературних мов – *генетичну* (за М. Трубецьким – церковнослов'янську, що вирізнялася «спадкоємністю»), *ареальну* (за М. Трубецьким – чесько-польську, якій притаманні «впливи») і найпізнішу *типологічну* (т. зв. Вукову (радше Копітарову), що орієнтується на «зразок») зазначає: «Для білоруської літературної мови її самостановлення було б неможливим або дуже ускладненим при приєднанні до церковнослов'янської або чесько-польської традиції через неможливість підтримувати при цьому потрібну для самостійного існування молодого літературного організму «дистанцію» щодо старіших літературних мов – російської та польської. Зрештою це значною мірою зумовило приєднання її до «географічно віддаленої» Вукової традиції, якій був притаманний розрив з попередньою традицією (для білоруської мови це відбулося внаслідок витіснення старобілоруської літературної мови польською мовою), опертя на народну основу, фонетичний принцип правопису, ліберальна лексична норма тощо» [11: 153].

Упродовж усього XIX ст. білоруська мова розвивалася під тиском двох потужних ідіомів – польського та російського, хоч за кожним з них стояли непорівнянні потуги. Якщо поширення й функціонування російської мови на початку століття спиралося на державну підтримку та нечисленне російське прийшло чиновництво, то польська зберігала свої позиції завдяки економічній і культурній перевазі шляхти, що майже цілковито була сполонізована. Після повстань 1830 – 1831 та 1863 – 1864 рр. позиції російської мови значно зміцнилися, польська поступово відходила на другий план. Унаслідок репресій після 1863 р. надовго припиняється розвиток білоруської літератури. Відповідно до «Тимчасових правил цензури» 1863 р. заборонено використовувати польську абетку «до російської мови або друкувати російські чи малоросійські статті й твори латинсько-польськими літерами» [цит. за: 5: 10], що загальмувало розвиток білоруської писемності, бо на початковому

етапі її створювано тільки за допомогою засобів латинської графіки. Скажімо, усі твори В. Дуніна-Марцинкевича – найвидатнішого білоруського письменника XIX ст., зачинателя національної драматургії – надруковано латинкою. Майже всі тогочасні письменники в Білорусі писали польською та білоруською мовами, при цьому надруковані латинськими літерами тексти досить правдиво передавали специфіку білоруської народної мови. Отже, відомо, що твори білоруською мовою з'являлися в XIX ст. дискретними періодами: до 1831 р., у 50-х рр., і наприкінці століття [5: 10, 12, 47 – 49].

Перші твори, написані новою білоруською мовою, поширювалися в рукописах або усно, були анонімні й відбивали різні діалекти. Скажімо, автори творів «Ось тепер який люд настав», «Павлюкова розмова», «Розмова Кузьми з Опанасом» так і лишилися невідомими. Від створення до публікації минали десятиліття. Так, поеми «Енеїда наживоріт» і «Тарас на Парнасі», які стали найвідомішими творами початкового періоду нової білоруської літератури, були надруковані набагато пізніше від часу свого створення. «Енеїда наживоріт» написана за зразком російської «Вергілієвої Енеїди, вивернутої наживоріт» М. Осипова та української «Енеїди» І. Котляревського у 20-х рр. XIX ст., а вийшла друком у повному вигляді 1890 р., поему «Тарас на Парнасі» створено приблизно в 30 – 40-х рр., а надруковано 1889 р. [5: 19 – 21]. Незважаючи на неоднорідність мовних рис, відбитих у творчості багатьох білоруських письменників XIX ст., саме говірки центральної частини Білорусі пізніше відіграли головну роль у визначенні діалектної бази літературної мови. Значною мірою цьому посприяли твори В. Дуніна-Марцинкевича, здебільшого зорієнтовані на середньобілоруські говірки. Цікаво, що в доробку письменника є фарс-водевіль «Пинська шляхта» (1866 р.), написаний мовою, що близька до автентичних берестейсько-пинських говірок. Україністи здебільшого залишають цей факт поза своєю увагою.

«Незважаючи на те, що білоруська писемність до початку XX ст. пройшла великий шлях, літературна мова в XIX ст. так і не склалася» [5: 109 – 110]. І тільки в добу виходу газети «Наша ніва» (1906 – 1915 рр.) остаточно визначилася діалектна база нової білоруської літературної мови [5: 152 – 154]. Головну роль у нормалізації білоруської літературної мови наприкінці XIX – на початку XX ст. відіграли періодичні видання, досвід яких і був узагальнений у «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевича 1918 р. «Зовсім не випадково, що першу граматику нової білоруської літературної мови, – зазначає Г. Цихун, – створив виходець з Віленщини – Броніслав Тарашкевич – значною мірою [вона. – О. С.] базується на мовній системі віленських говірок. Крім контактів з іншими мовами, тут зіткнулися два великі діалектні масиви – північно-східне і південно-західне наріччя білоруської мови» [12: 400].

Вихід у світ творів українською мовою у XIX ст. так драматично не припинявся, як у білоруській ситуації, оскільки поза межами Російської імперії в Галичині, що входила до складу Австро-Угорщини, не існувало урядової заборони на українську культуру, хоч і там умови не були однозначно сприятливі для вільного розвитку. При цьому видавнича діяльність, створення таких установ, як «Просвіта», Наукове товариство ім. Шевченка та інших мало загальнонаціональний характер, оскільки в цьому взяли активну участь культурні діячі з українських земель, що перебували у складі Російської імперії. Тому наукове опрацювання питань нормалізації та кодифікації української мови постало на кону історичного розвитку ще в XIX ст. [див.: 7].

У кодифікації будь-якої літературної мови нового часу провідну роль відіграють, крім граматичних кодексів, словники. Ні видрукована в 1847 – 1851 рр. частина словника І. Григоровича (80 сторінок), ні надруковане в «Могилевских губернских ведомостях» «Собрание белорусских слов» С. Соколова (1854 р.), ні «Словарь белорусско-кривичанского наречия» А. Кіркора, ні численні рукописні словники істотно не вплинули на нормалізацію нової білоруської літературної мови. Найбільший у XIX ст. «Словарь белорусского наречия» І. Носовича (1870 р.) також не виконав цієї функції, оскільки в ньому засадничо не закладено герменевтичного принципу «словника всієї мови». У праці І. Носовича подано понад 30 тис. білоруських слів, витлумачених або перекладених російською мовою. Видання побудоване за диференційним принципом, тобто до нього не ввійшли лексеми, спільні для білоруської та російської мов. Більшість з цих лексем автор зібрав особисто здебільшого в Могильовській, Мінській та Гродненській губерніях. Решту І. Носович дібрав з інших джерел, зокрема з фольклорних творів, з абеткових покажчиків слів, що траплялися в стародавніх писемних пам'ятках, з «Опыта областного словаря великорусского наречия», до якого ввійшла й частина білоруських діалектних матеріалів, з матеріалів з білоруської мови, надрукованих в «Известиях Императорской АН», у «Трудах Московского общества любителей словесности», у різних етнографічних джерелах [9: 8].

У Словнику в білоруській частині скрізь використано тогочасний російський правопис, що не завжди здатний передати білоруські фонетичні й морфологічні особливості. Наприклад, тут не відбито на письмі релевантних для всієї білоруської етномовної території акання, якання, розрізнення звуків [в], [ў] та ін. Впливає пряма аналогія з українською ситуацією, коли саме неприйняття *ярижки* – офіційного тогочасного російського правопису – часто спонукало до пошуку власних правописних систем. Наприклад, Б. Грінченко не декларував кодифікаційні завдання в «Словарі української мови», проте переважну більшість наявного для лексикографічного опису матеріалу подав, спираючись на наявні принципи тогочасної літературної мови, хоч вони часто й вирізнялися непослідовністю та контрверсійністю. У Словнику за

редакцією Б. Грінченка зреалізовано правописну систему, що згодом закріпилася у виданнях центральних і східних земель України та увійшла в історію як *грінченківка*. Як відомо, сучасна орфографічна система української мови сформувалася саме на ґрунті *грінченківки* – змодифікованої *кулішівки*. У схожому руслі відбулося становлення й *желехівки* – українського фонетичного правопису, уживаного в Галичині й на Буковині від 90-х рр. XIX ст. до початку 20-х рр. XX ст. Цю систему створив Є. Желехівський для власного «Малорусько-німецького словаря» 1886 р. на основі *кулішівки* (словник завершив С. Недільський). Довго *желехівка* була панівною орфографічною системою на більшій частині західних українських земель. Крім двох згаданих словників, позитивно вплинув на кодифікацію нової української літературної мови «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки, а також інші лексикографічні праці. У другій половині XIX – на початку XX ст. створено кілька словників білоруської мови різного обсягу й цінності, але більшість із них лишилася в рукописах. У цей час вийшли друком у періодичних наукових виданнях тільки праці, у яких подано жаргонну лексику.

Чому роль Словника І. Носовича так істотно різниться від ролі Словника за редакцією Б. Грінченка? Річ у тім, що новітня українська лексикографія до появи «Словаря української мови» була сформованою філологічною галуззю, хоч і не все в ній було на належному рівні [докладніше див.: 2]. Словник І. Носовича по суті тільки започаткував білоруську національну лексикографію. Він був популярний аж до 30-х рр. XX ст. як найбільший білоруський словник і враховувався під час укладання лексикографічних праць. Скажімо, 1926 р. у створеній при Інституті білоруської культури комісії зі складання словника живої білоруської мови повідомляли про виписування на картки слів «з творів письменників, фольклорного матеріалу, зі словників Носовича, Добровольського, Тихинського та ін.» [8: 64]. Починаючи з 1930-х рр. ставлення до праці І. Носовича діаметрально змінилося й тривалий час було різко негативним. Тільки з 50-х рр. XX ст. поступово повертається позитивна оцінка цієї праці [14: 525].

На думку А. Кривицького, «з погляду лексичних норм сучасної загальнонародної літературної мови та відповідних особливостей діалектної словник І. Носовича вирізняється виразною регіональністю. Переважає в ньому північно-східна білоруська діалектна лексика» [6: 23]. Інакше кажучи, словник І. Носовича не відіграв помітної ролі в кодифікації нової білоруської літературної мови, бо не зміг подолати свого амплуа діалектного словника через засади укладання, оскільки білоруська літературна мова на час створення праці ще перебувала в періоді вибору ареальної бази й графічної системи. У білоруській нормалізаційній і кодифікаційній практиці роль словників помітно зростає тільки у 20-х рр. XX ст. Правописні традиції сучасної української літературної мови значною мірою сформовані саме

завдяки лексикографічній практиці кінця XIX – початку XX ст., і Словник за редакцією Б. Грінченка відіграв у цьому першорядну роль.

Нижче в таблиці наведено приклади зі «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка та «Словаря белорусского наречия» І. Носовича, що показують принципи відбиття в досліджуваних джерелах деяких релевантних фонетичних рис обох мов (у зіставленні з їхніми сучасними стандартами).

УКРАЇНСЬКА МОВА			БІЛОРУСЬКА МОВА		
Релевантні фонетичні риси	Грінч.	СУМ	Релевантні фонетичні риси	Носов.	ТСБМ
ікавізм: 1. рефлекс * <i>ě</i> → <i>i</i> ; 2. рефлекс * <i>o</i> , * <i>e</i> → <i>i</i>	<i>вітер</i> , <i>дідо́к</i> , <i>мішо́к</i> , <i>пісо́к</i> , <i>стіна́</i> , <i>хлі́б</i>	<i>вітер</i> , <i>дідо́к</i> , <i>мішо́к</i> , <i>пісо́к</i> , <i>стіна́</i> , <i>хлі́б</i>	акання (голосні [<i>o</i>], [<i>e</i>] вимовляються тільки в наголошених позиціях, у ненаголошених й переходять в [<i>a</i>])	<i>ровно́ваць</i> , <i>ровнокош- то́вний</i> , <i>ровно- лѣ́токъ</i>	<i>раўнава́ць</i> , <i>роўнапасько́- раны</i> , <i>роўнава́лікі</i> (коли наголошені другий чи третій склад другої частини складних слів, то в першій з'являється побічний наголос і під ним відновлю- ється етимологіч- ний [<i>o</i>])
твердість приго- лосних перед рефлексами * <i>e</i> , * <i>ь</i> , * <i>i</i>	<i>вिवо́зити</i> , <i>де́що</i> , <i>весе́лий</i> , <i>зеле́ний</i> , <i>дале́ко</i>	<i>виво́зити</i> , <i>де́що</i> , <i>весе́лий</i> , <i>зеле́ний</i> , <i>дале́ко</i>	якання (у першому переднаго- лошеному складі [<i>e</i>] переходить в [<i>a</i>])	<i>обѣ́цанне</i> , <i>обѣ́цанка</i>	<i>абя́цанне</i> , <i>абя́цанка</i>
рефлекси * <i>ч</i> , палаталі- зація [<i>с</i>], [<i>з</i>],	<i>па́лець</i> , <i>хло́пецъ</i> , <i>риба́-</i> <i>льський</i> ,	<i>па́лець</i> , <i>хло́пецъ</i> , <i>риба́-</i> <i>льський</i> ,	дзекання/ цекання ([<i>ð</i>], [<i>t</i>]) зберігають	<i>дзіво́сны</i> , <i>дзіра́вы</i> , <i>дзікъ</i> , <i>цепа́ць</i> ,	<i>дзіво́сны</i> , <i>дзіра́вы</i> , <i>дзік</i> , <i>ичапа́ць</i> ,

[ц] у суфіксах -с'к-, -з'к-, -ц'к-	козацький	козацький	свій характер перед [a], [o], [y], [ы], [e] або твердими приго-лосними, а перед йотованими голосними, [e] та [i] переходять у [dz'], [ц']	цясціць	ичясціць
рефлекси *р' (для переважної більшості діалектних систем української мови у фіналі слова притаманний [p])	кобза́рь, кома́рь, плуга́тьрь	кобза́р, кома́р, плуга́тар	рефлекси *р' (для переважної більшості діалектних систем білоруської мови притаманний [p] у всіх позиціях)	реготу́нь, рихтова́цьця, рихитова́нне	рагату́н, рыхтава́цца, рыхтава́нне

Література

1. Баханькоў А. Я. Гісторыя працягваецца // Весці Акадэміі навук БССР. Сер. грамад. навук. – 1971. – № 3. – С. 134. – 137.
2. Горещкий П. Й. Історія української лексикографії. – К., 1963.
3. Жураўскі А. І., Крамко І. І. Важнейшыя адрозненні паміж новай і старой беларускай літаратурнай мовай // Беларускае і славянскае мовазнаўства: Да 75-годдзя акадэміка Кандрата Кандратавіча Крапівы. – Мн., 1972. – С. 132 – 147.
4. Жураўскі А. І. Народна-дыялектная аснова новай беларускай літаратурнай мовы // Slovanské spisovné jazyky v dobe obrození: sb. věnovaný Univ. Karlovy k 200. výročí narození Josefa Jungmanna: 3. zasedání Mezinár. komis. pro slovan. spisovné jaz. – Praha, 1974. – S. 49 – 62.
5. Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мн., 1968. – Т. 2.
6. Крывіцкі А. А. Тры этапы фарміравання беларускай дыялектнай лексікаграфіі // 3 народнага слоўніка: Зб. арт. Рэд.: А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мн., 1975. – С. 15 – 29.
7. Мацюк Г. П. Кодифікація української мови в галицьких граматиках першої половини ХІХ ст. Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2002.
8. Мовазнавец. Аб мэтах і перспектывах слоўнікавай працы Інбелкульта // Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918 – 1941): Хрэстаматыя для студэнтаў

- філал. фак.: У 2 ч. Ч. 1 / Аўт.-уклад. С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш. – Мн., 2005. – С. 63 – 66.
9. Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1983. – Факсім. выданне.
 10. Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. – Вільня, 1918.
 11. Цыхун Г. Сацыякультурны аспект у гісторыі беларускай літаратурнай мовы (т. зв. нямецкі фактар // Normen, Namen und Tendenzen in der Slavia / Festschrift für Karl Gutschmidt zum 65. Geburtstag. – München, 2004. – S. 153 – 159.
 12. Цыхун Г. Колькі заўваг пра Астравеччыну і астравецкія словы // Беларусь і беларусы ў прасторы і часе. – Мн., 2007. – С. 400 – 404.
 13. Шахун Л. М. Старабеларуская літаратурная мова // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 531 – 533.
 14. Шчэрбін В. К. «Слоўнік беларускай мовы» І. Насовіча // Беларуская мова: Энцыклапедыя. – Мн., 1994. – С. 524 – 525.

Список джерел

Грінч.	Словарь української мови: Упоряд. з дод. власного мат. Б. Грінченко. – К., 1997. – Т. 1 – 4. – Репринтне відтворення видання 1907 р.
Носов.	Насовіч І. І. Слоўнік беларускай мовы. – Мн., 1983. – Факсім. выданне.
СУМ	Словник української мови: В 11 тт. – К., 1970 – 1980.
ТСБМ	Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 тт., 6 кн. – Мн.: Галоўная рэд. Бел. сав. энцыкл., 1977 – 1984.

РОЗВІДУВАЛЬНА СЕМАНТИКА СЛІВ «РОЗВІДАТИ», «РОЗВІДКА»

© Тетяна Федоренко, 2007

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 811.161.2'373.374

*У статті наголошено на необхідності комплексного аналізу лексики на позначення понять розвідувальної діяльності. Простежено причини й розвиток розвідувального значення у словах **розвідати** і **розвідка**.*

Однією зі складових військової лексики є група слів на позначення розвідувальної діяльності. Українська розвідувальна лексика є результатом історичного розвитку, що, як відомо, не був сприятливим для вироблення розвідувальної термінології. У Російській імперії і пізніше – у радянські часи – мова розвідки базувалася на основі російських запозичень. З різних причин ця лексика у повному обсязі ще не була об'єктом вивчення. Найменш вивченими в українській мові є питання функціонування військової лексики (а отже, і

розвідувальної) як певної цілісної системи, питання її розвитку та впорядкування [5: 46]. Глибоке й усебічне дослідження загальної картини її історичного становлення ще попереду. У статті аналізуємо причини й розвиток розвідувального значення у словах **розвідати** і **розвідка**.

Під терміном «**розвідка**» у спеціальній літературі розуміють, з одного боку, діяльність окремої людини (суб'єкта), організованої групи людей або держави в цілому для здобування відомостей про дійсного або ймовірного противника, з іншого боку – організаційна структура, сили й засоби для здійснення цієї діяльності; під терміном «**розвідувальні відомості**» розуміють відомості про противника, на здобування яких спрямована діяльність розвідки (1, с. 4).

Розвідку вважають одним з найцікавіших і принагідних, але важких напрямів людської діяльності. Витоки її беруть початок у стародавній загальноєвропейській традиції. Зокрема, мілітарна українська культурна традиція з'явилася не в XV–XVII ст. (українське козацтво) і навіть не в IX–XI ст. (Київська Русь – Україна), її початок, як стверджують науковці, дослідивши внесок українців у світове військове мистецтво (в галузі стратегії, тактики, озброєння), сягає V–I тис. до н. е. [6: 223]. У II на поч. I тис. до н. е. в ролі майбутніх армій у передслов'ян виступають перші збройні загони воїнів, які під час виняткових моментів військової загрози виступали разом з їх ватажками (за припущенням істориків, імовірно, представниками найвпливовіших родів) як бойовий авангард племені. Тому їх можна розглядати як прототипи майбутніх військових вождів-князів та їх дружинників.

З історичних джерел, з уривків візантійських письменників нам відомі поради візантійського імператора Маврикія, який радив своїм полководцям застосовувати слов'янське (праукраїнське) військове мистецтво, оскільки слов'яни випереджають усіх людей в майстерності форсування рік та інших водних перешкод, добре використовують для нападів і оборони природні умови, роблять засідки і в ході розвідування зненацька нападають на ворога. Ю. Фігурний наголошує: «Згадаймо через тисячу років по тому саме так робили українські козаки, що є одним із багатьох доказів неперервної спадкоємності вітчизняної військової традиції. Це положення підтверджує і свідчення візантійського письменника VII ст. Феофілакта Сімокатті про вміння слов'ян створювати під час походу укріплений табір з возів і завдяки цьому захищатися від ворожих нападів. Козаки також успішно використовували табір з возів під час своїх військових кампаній» [6: 225].

Мілітарна українська культурна традиція, розвиваючись на власних традиціях, вбирала також усе найкраще з бойових традицій інших народів. Наступальний характер ведення бойових дій разом з військовою майстерністю базувався й на добре налагодженій розвідці. Отже, розвідка нашому народові

відома з прадавніх часів, а її мова зароджується на сторінках літописних матеріалів Київської Русі. Десятки й сотні одиниць військової лексики відзначені на їх сторінках, а серед них і слова розвідки.

Основне поняття — *збір розвідувальних відомостей* — позначається дієсловами **сѣглядати, соглядати, розглядати**. Зокрема, у «Повісті минулих літ», коли князь Володимир у питанні вибору віросповідування на Русі наказував **сѣглядати** не тільки військову рать, але й церковні обряди в інших країнах: «... и рече им Володимер: Идете паки в немци и **сѣглядайте** тако же и оттуде идете в греки. Они же придоша в немци и **сѣглядавши** церковную службу»; у Лаврентіївському літописі під 977 роком у повідомленні про направлення розвідників в обложене місто «Белагород»: «... лучшие мужи... и послаша в город, да **розглядают** в городе, что ся деетъ»; у перших друкованих виданнях Біблії, де йдеться про те, як Мойсей посилає своїх мужів оглянути Ханаанську землю: «дабы **согледали** землю Ханааню»; «**соглядайте** ж земли якова есть» у Біблії, виданій кирилицею Франциском Скориною в 1517–1519 р.; «да възидите на гору. И **сѣглядайте** землю, какова есть» у Біблії, виданій Іваном Федоровим «в граде Остроге» [2: 8].

У сучасному перекладі «Біблійних оповідань» (видання української православної церкви 1991 р., в основі якого книга, підготовлена до друку Загребським видавництвом «Християнська сучасність» за участю Видавничого відділу Московського Патріархату) слово **согледати** замінюється вже дієсловом **оглядати, розглядати**: «Промовив Господь до Мойсея: *«Пошли людей та нехай розглянуть Ханаанську землю...»* «Послав їх Мойсей, щоб **розглянути** Ханаан-землю і мовив: Здійміться звідсіль у Негев та й зійдіть на гору, та **огляньте** землю, яка вона і люд, що в ній живе...». Біблія є не тільки однією з давніх, найправдивіших книжок, Книгою Істини, але ще й енциклопедією, практичним керівництвом із забезпечення особистої, громадської і державної безпеки.

Сучасні автори наукової літератури у дослідженнях про розвідку вважають біблійну оповідь про Мойсея, який посилає мужів свого племені оглянути землю Ханаанську, однією з перших розвідувальних операцій, коли дванадцять розвідників відправляються на розвідку. М. Алексєєв пише, що це єдине в Біблії розгорнуте розвідувальне завдання тим, кому випадає відправитися в землю Ханаанську [2: 10]. В. Циганов теж вважає, що це «масштабна розвідувальна операція, здійснена Мойсеем». Він зауважує, що завдання розвідувального рейду були викладені Мойсеем по-військовому чітко, коротко і недвозначно. Автор виокремлює такі моменти операції: потреба в одержанні оперативної інформації; оцінка і інтерпретація одержаної інформації; вибір конкретних заходів, обумовлених одержаною інформацією, їх реалізація [7: 89].

Але похідні від **глядати** ще не поривають зв'язків зі словником та слововживаннями загальної мови і поступово втрачають розвідувальне значення. Вони вводяться в тексти «ситуативно», іноді замінюються іншими словами і стають лише «перехідним явищем від загальної (неспеціальної) лексики до професійної», відображуючи тим самим стан військової справи і військове мислення на одному з історичних етапів формування.

Від **глядати** пізніше утворився ряд лексем, які функціонують у сучасній мові: **підглядати**, **підгледіти**, **підглядіти**, **підглядання**, **підглянути** і розмовні **підгляд** і **підгляди**. Лексеми **сьглядати**, **соглядати** не збереглися в літературній українській мові, трапляються тільки в діалектах. Лексема **розглядати** розширила семантичний обсяг і дійшла до наших днів, але втратила розвідувальне значення.

На позначення збору розвідувальних даних у кінці XV – поч. XVI ст. замість похідних від **глядати** у мові починають з'являтися похідні від **відати** (**вивідувати**, **довідуватися**, **розвідувати** у значенні «дізнаватися, мати про що-небудь відомості, знання» і **вивідування**, **розвідування** «дії за значенням вивідувати і розвідувати»). Етимологічні словники виводять його з давньоукраїнського **вѣдати**, яке походить з праслов'янської доби і пов'язане з семантикою індоєвропейського кореня **veid, void*, що колись виражав значення «видіти» і «знати». Слово «видіти» — загальнослов'янське і відмічається в усіх слов'янських мовах (*болг.* видѣти, *макед.* види, *сербо-хорв.* відети, *рос.* видеть, *бел.* відаць (*безос.*) «видно»; *польск.* widzieć, *чеськ.* viděti, *сл.* vidiet, *верхн.-луж.* widzé).

Відображенням індоєвропейського кореня на стадії **void* є старослов'янське дієслово **вѣдѣ** «знати», яке виникло із **вѣсти** «знати» (з праслов'янського *věditi*). Дослідники припускають, що, ймовірно, ще з найдавніших часів чуттєве і логічне у світосприйманні людини, в її вмінні «дивитися», «бачити», «спостерігати», адже кожного разу перед очима відкривалося щось нове, доти не помічене, не розмежовувалося і відчувалося як єдиний процес, а після «видіння» певних об'єктів сприймалося, як «відання» — знання про них. Це співвідношення чуттєвого і логічного пізніше виявилось і в семантиці цілого ряду дієслів, а в похідних словах від **відати** воно й тепер осмислюється в єдності. Тому думка про те, що основний зміст від дієслів **відати** «значно є ширшим від значень, які передаються похідними від дієслова **глядати**» підтверджується історико-етимологічними даними і є цілком слушною [2: 19].

Похідні слова від **відати** починають уживатися у дипломатичних документах, секретних донесеннях і царських указах. Уже у XVI ст. у таємних листах до Петра I про «становище у порубіжних з Україною державах» І. Мазепа послуговується словами **вивідувати**, **вивідання**.

У листі з Батурина 20 жовтня 1693 року він пише: ... я наказав [відшукати] з-поміж ніжинських торгових людей здібного чоловіка, якого можна було б послати у Волоську землю як купця ..., Сава віднайшов такого чоловіка .. і я дав йому словесну науку .. **вивідувати** про всілякі тамтешні події й відомості» і далі пише: «...я учинив особливу посилку до волоського та муляньського володарів для **вивідання** про польського посла... [3: 122]. В іншому листі від 20 листопада 1696 року І. Мазепа знов повідомляє: «...покірно доношу ..., що мій посланець..., котрого я відправив для **вивідання** вістей до волоського господаря Константина Дуки, .. повернувся тепер у Батурин» (4, с. 123).

Але в російському розвідувальному лексиконі поступово закріплюється і стає «ключовою» лексема **розвідувати** «збирати секретні відомості про супротивника або про місцевість, яку він займає». У 1714 р. указ Петра I, який адресовано капітану Вілімсону, гласив: «*Иттить тебе с помянутым кораблем к дацкому флоту и, прибыв туды, разведать, возможно ли тебе будет от швецкого флота безопасно дойти до острова Дагеррорта*» [2: 21]. У Словнику української мови за ред. Б.Грінченка у лексемі **розвідувати** засвідчено ще тільки загальномовні значення (1. навестать, известить; 2. разузнавать, разузнать). З другої половини XVII ст. у взаємодії української і російської мови починають переважати російські впливи. Слово **розвідувати** під впливом російської мови, вжитку його у секретній документації набирає розвідувального «звучання». Воно поступово витискує на периферію мови утворення з префіксом **ви-**. Академічний Словник української мови в 11 томах одним із значень слова **розвідувати** подає спеціальне (військове) значення, а Словник синонімів видання 1999 р. лексему **вивідувати** позначає ремаркою *застаріле*.

Від петровських часів з XVI ст. у військових органах управління і розвідувальних структурах постійно ведеться реорганізація у зв'язку з винаходом нових видів озброєння, введення нової тактики у боях на полях війни. Поява слова **розвідка**, похідного від дієслова **розвідати** як термінологічного утворення у фахових і філологічних працях (одним із перших словників його подає Енциклопедичний словник Брокгауза й Ефрона за 1899 р.), винесення його у назву спеціальної діяльності стало наслідком остаточного становлення розвідки як окремого інституту національної безпеки. З'являються нові назви на позначення нових понять: *дальня розвідка, ближня розвідка* і пояснення суті кожного виду розвідки. Складається нова класифікація розвідки і її нові назви: *стратегічна розвідка, тактична розвідка*. Слова **розвідати**, **розвідка**, які корінням сягають праслов'янської доби і утворилися на автохтонній основі, функціонують і у сучасній українській мові. Вони поступово почали відігравати ключову роль у формуванні розвідувальної термінології української мови, яка постійно розвивається і поповнюється новими термінами внаслідок соціально-економічних і екстралінгвальних змін.

Література

1. Алексеев М. Военная разведка России. – М., 1998. – Кн. 1.
2. Алексеев М. Лексика русской разведки. – М., 1996.
3. І. Мазепа / Зб. публікацій. – К., 1992.
4. Сороколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке. – Л., 1970.
5. Туровська Л. Військові звання та посади в Україні. – Київ, 2004.
6. Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства. – К., 2004.
7. Цыганов В. Библия как руководство по нацбезопасности // Неизвестная разведка 2004. – №7–8. – С. 67–70.

**ВІДБИТТЯ РОЗВИТКУ СЕМАНТИКИ ІНШОМОВНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ
В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ**

© Тетяна Цимбалюк-Скопненко, 2007

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'373.374

У статті проаналізовано відбиття розвитку семантики чужомовних запозичень в українській мові на прикладі словників інішомовних слів ХХ ст.

Українська лексикографія у ХХ ст. пройшла складний і нерівний шлях розвитку. Особливо несприятливими для неї були початок століття (до 1905 р.) та період 30-х – 50-х рр., бо саме тоді через урядовий тиск словникарство не мало змоги вільно розвиватися. Проте за сто років воно зазнало докорінних змін, якісно й кількісно трансформувалось. Скажімо, навіть поняття чужомовних слів змінилося. Спробуємо простежити це на прикладі лексикографічних праць, що подають чужомовну лексику.

У сучасному мовознавстві українську лексику чужомовного походження за ступенем освоєння поділяють на два різновиди: 1) *запозичені слова* – інішомовні слова, цілковито засвоєні мовою; 2) *власне інішомовні слова* – лексеми, що повністю не засвоєні мовою. Лексеми другого типу мовці усвідомлюють як чужорідні, оскільки такі слова зберігають ознаки свого походження [3]. Наприклад, українські слова *блакитний, вага, гарбуз, дошка, бадьорий, котел, млин, сукня, хліб, хлопець, школа* не мають нічого у своєму фонетико-морфологічному оформленні й семантиці, що свідчило б про їхнє інішомовне походження. Проте за допомогою етимологічного аналізу можна встановити, що, скажімо, такі звичні лексеми, як *хліб* і *котел*, походять від праслов'янських форм, запозичених з готського джерела (укр. *хліб* < гот. *hlaifs* – хліб [2: 191.]; укр. *котел* < гот. **kati(u)s* (родовий відмінок множини *katilē*) – казан < лат. *catinus* – глиняна чашка, миска, таріль [ЕСУМз: 57]), а *бадьорий, блакитний, вага, гарбуз* з'явилися в лексичній системі завдяки давнім запозиченням з польської, німецької, білоруської та тюркських мов

(укр. *бадьорий* < біл. *бадзёры*; укр. *блакитний* < польс. *blekitny*; укр. *вага* < давньоверхньонім. *Wāga*, нижньоверхньонім. *Wāge* (*Wāage*) – вага, що пов'язані з нижньоверхньонім. *wāgen* – зважувати, *wiegen* – зважувати, важити та ін.; укр. *гарбуз* < тюрк. (половецьке *харбуз*, *карпуз*, кримськотатарське *къарпуз*, тур. *karpuz* – кавун) < перс. *ḫarbūza*, *ḫarbuza* – диня, букв. – осличий огірок) [ЕСУМ: 112, 205, 317, 472].

Словники іншомовних слів становлять окремий лексикографічний жанр у багатьох національних традиціях. «З етимологічного боку, звичайно, – зазначає Л. Булаховський, – майже однаковий науковий інтерес становлять як старі запозичення, що почасти вже перетворилися на слова основного фонду відповідної мови (*хліб, хлів, базар, чавун, утюг, вакса, хміль, кран, чабан*), так і відносно нові або навіть новітні, що відчуються як «чужі», як «іноземні»» [1: 163]. Проте для зручності користувачів доводиться свідомо диференціювати цю лексику, оскільки етимологічні словники всієї лексики досить великі за обсягом. Словники чужомовних слів подають не тільки етимологічну довідку, а й тлумачать лексику.

В українському словникарстві першою ластівкою, що започаткувала цей жанр у сучасному розумінні, став «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» В. Доманицького (1906 р.). Це невелике за обсягом видання містить не тільки чужомовні слова в теперішньому значенні, а й витлумачує власне українську лексику, що відбиває багато актуальних понять громадсько-політичного життя підросійської України після революції 1905 р. Ясна річ, що він був зорієнтований на широкий загаль і чимало дефініцій нині застаріли й справляють враження вкрай спрощеного підходу до опису лексики. Етимологічної довідки у виданні немає. Проте Словник В. Доманицького важливий передусім як пам'ятка української лексикографії. Крім того, беремо його за вихідний пункт для зіставлення дефініцій з подальшими словниками іншомовних слів, що були укладені на значно вищому рівні. Серед них на особливу увагу заслуговують «Словар чужих слів» З. Кузелі, М. Чайківського за редакцією З. Кузелі (1910 р.), «Словник чужомовних слів» І. Бойкова, О. Ізюмова, Г. Калишевського, М. Трохименка за редакцією О. Бадана-Яворенка (1932 р.) та «Словник іншомовних слів» за редакцією О. Мельничука (1975 р.) як лексикографічні праці, що стали знаковими на шляху розвитку національної лексикографії. Саме на прикладі опису чужомовної лексики в цих виданнях можна простежити стан лексикографії та літературної мови взагалі. Звісно, крім цих словників, були й інші видання різної якості й обсягу, що подавали в лексикографічному опрацюванні чужомовну лексику, як-от: «Словар чужих слів» З. Кузелі, М. Чайківського (перевидання зі змінами 1918 р.), «Словник чужомовних слів» І. Бойкова, О. Ізюмова, Г. Калишевського, М. Трохименка (перевидання зі значними змінами 1955 р. у США та 1996 р. в Україні), «Словник іншомовних слів» за редакцією І. Льохіна та Ф. Петрова (переклад з російського видання 1951 р.), «Словник іншомовних слів» за

редакцією О. Мельничука (1986 р.), а також інші словники кінця XX – початку XXI ст.

Нижче в таблиці подано статті з різних українських словників іншомовних слів. Правопис оригіналу, оформлення тлумачень повністю збережено для того, щоб показати зміну принципів опису та адаптації чужомовної лексики в українській мові протягом розгляданого періоду.

Заголовок словникової статті, етимологічна довідка	Тлумачення
Абстрактний	не такий, що його можна побачити, а такий, що його можна тільки уявити собі, думкою здумати, напр.: <i>душа, добрість, кохання</i> – це все речі абстрактні (Д.: 5)
Абстра́кний, лат.	відірваний, подуманий (відвага, любов), ненаглядний (К., Ч.: 2)
Абстра́кний, лат.	відмислений, уявлений, нематеріальний, протилежний конкретному; абстрактні науки – одволіклі науки, протилежні прикладним (СЧС: 3)
Абстра́кний (від лат. <i>abstractio</i> – відтягнення, відвернення)	той, що є наслідком мисленого виділення з усіх ознак, властивостей і зв'язків конкретного предмета його основних, найзагальніших (М.: 10)
Авантюра або авантюра	1) якась приключка, найбільше з коханням; 2) якась справа непевна, та ще й негожа, за-для слави, багатства (Д.: 5)
Авантю́ра, фр.	подія, приключка, (любовна) пригода, чудасія, в дальшій значіню небезпечна [ризикозна] справа (К., Ч.: 3)
Авантю́ра, фр.	1) пригоди, похідки; 2) непевна справа, до якої беруться з корисливою метою, не вагаючись у виборі засобів, щоб її здійснити (СЧС: 4)
Авантю́ра (франц. <i>aventure</i> , букв. – пригода)	ризиковане, сумнівне діяння, часто з корисливими, безчесними цілями, розраховане на випадковий успіх; акція без урахування реальних можливостей і умов, приречена, як правило, на невдачу (М.: 11)
Аккліматізація	коли животина або рослина освоюється, звикає до чужого їй клімату (Д.: 9)
Аклі́матиза́ція лат.	приноровлене до чужого клімату [підсоня], підсоне; призвичаєне (К., Ч.: 9)

Акліматизація, акліматизування, лат.	принатурювання, пристосовування людини, тварини або рослини до іншого підсоння (СЧС: 17)
Акліматизація (від лат. ad – до, для і клімат)	пристосування рослин і тварин до нових умов існування (М.: 29)
Аккомпанімент	супровід; напр.: хтось співає з аккомпаніментом на бандурі – се б то: співає, пригравуючи на бандурі (Д.: 9)
Акомпані[я]мєнт, фр.	музичний супровід до співу або до гри на іншому інструменті (К., Ч.: 9)
Акомпаньямєнт, фр.	пригравання, супровід; гра на одному або кількох інструментах, що підсилює спів (СЧС: 17)
Акомпанемєнт (італ. accompagnamento, від accompagnare – супроводжувати)	1) Супровід основної партії (солістів) або головної мелодії (соло) вокального чи інструментального твору. Виконується оркестром, ансамблем або на окремому інструменті. 2) Переносно – дії, що супроводять якусь подію, створюють обстановку для того, що відбувається (М.: 29)
Баллотіровка	таємне голосування кулями або записочками. Наприкл.: вибирали послів до Думи закритою (таємною) баллотіровою. Кулі кладеться в скриньку з двома відділами в середині; хто хоче подати голос <i>за</i> – той кладе кульку праворуч, хто <i>проти</i> – ліворуч (Д.: 18)
Бальотіванє, [з мос. бальотіровка] фр.	голосованє при помочи білих і чорних кульок; бальотувати голосувати (картками) (К., Ч.: 35)
Бальотувати, фр.	1) голосувати кульками або записками; 2) узагалі голосувати чиюсь кандидатуру (СЧС: 59)
Балотування (італ. ballotare – обирати кулями, від ballota – куля)	голосування піднесенням руки або опусканням до урни бюлетенів під час обрання тієї чи іншої особи (М.: 85)
Бастувати	навмисне покинути роботу, перестати робити що небудь (Д.: 19)
Бастувати	переставати робити, покинути роботу, звідси <i>забастовка</i> (К., Ч.: 39)
Бастувати, іт.	див. Страйкувати (СЧС: 63). У зазначеному місці статті немає.

Бюджет	наперед складений розпис, обрахунок того, скільки та яких прибутків (приходу) та видатків (роходу) сподівається яка небудь держава або людина яка на другий год. В Росії <i>бюджет</i> складає міністер скарбу (фінансів) сам, а в справжніх конституційних державах його попередю розглядають народні послы, і коли послы бюджет той ухвалять, аж тоді міністер скарбу має право витрачати народні гроші (Д.: 22 – 23)
Буджѐт, англ. [budget]	спис, зіставлене доходів і розходів (К., Ч.: 50)
Бюджѐт, фр.	кошторис, облік можливих прибутків та видатків держави, установи, організації або окремої особи на певний час (СЧС: 80)
Бюджѐт (англ. budget, букв. – сумка)	1) Затверджений у законодавчому порядку розпис доходів і видатків держави на певний строк. 2) План доходів і видатків установи, підприємства або окремої особи на певний період. 3) Б. ч а с у – розподіл затрат часу (добы, місяця, року) за видами його використання (М.: 115)
Маніфестація	стовпище людей, що йдуть вулицями, часом з прапорами, з співами, щоб виявити співчуття або невдоволення з чогось (Д.: 69)
Маніфестация, лат.	публичний обхід або протест (К., Ч.: 193)
Маніфестация, лат.	прилюдне масове виявлення суспільством або певною його групою свого почуття з приводу якоїсь події або вчинку (СЧС: 247)
Маніфестация (лат. manifestatio – вияв, виявлення, від manifesto – виявляю)	публічний масовий виступ для виразу солідарності, підтримки або протесту (М.: 411)
Націоналізм	коли якась порода людей (нація), напр., московська, німецька, угорська, – вважає себе, свою мову, звичаї, культуру, найкращими на світі і хоче накинати їх силою усім у державі. Таке ми бачимо і в Росії, де московський уряд (правительство) хотів би усіх не москалів помосковити, або в Галичині, де поляки хочуть спольщити галичан – українців (Д.: 77)
Націоналізм, лат.	змаганє заховати свою народність (К., Ч.: 210)

Націоналізм , лат.	політика протиставлення інтересів одної національності інтересам інших національностей і цілого людства. Це – політика панівних буржуазних клас, бо вона оперта на експлуатацію (або на намагання до експлуатації) однієї національності іншою (СЧС: 274)
Націоналізм (франц. nationalisme, від лат. natio – народ)	буржуазна ідеологія й політика в національному питанні, характерними рисами якої є проповідь зверхності національних інтересів над соціальними, класовими, проголошення національної нетерпимості, розпалювання національної ворожнечі. Н. вистає у двох формах: великодержавний <i>шовінізм</i> пануючої нації і місцевий Н. пригнобленої нації (М.: 457)
Нація	порода людей, що має однакову мінувшину, говорить однією мовою, має однакові звичаї – напр. московська нація, українська нація, польська, єврейська та інші. Нація або має свою державу (як москалі, німці, французи, то що), або ні – як українці, поляки, євреї, татари. Де які нації тепер розшматовано між кількома державами, напр. українців між двома (російською та австро-угорською), поляків – між трьома (рос., австр. та германською), а євреїв – по всьому світі розкидано (Д.: 77)
Нація , лат.	народність (К., Ч.: 210)
Нація , лат. – національність, народність	1) спільність людей, що історично склалася на основі «спільності мови, території, традицій, економічного життя... і психічного укладу, що виявляється в спільності культури» (<i>Сталін</i>) і є витвір епохи капіталізму; 2) в буржуазному міжнародно-правовому понятті – населення будь-якої держави, як носій державної влади – підміна поняття, коли ж то в дійсності державна влада належить не всьому населенню, а панівній класі; звідсіля і перенесено поняття нації на саму державу (СЧС: 273)
Нація (від лат. natio – народ, плем'я)	стійка історична спільність людей, що визначається соціальними зв'язками певної формації і характеризується специфічними етнічними рисами,

	зумовленими особливостями економічного й культурного розвитку, спільністю території, мови, побуту, традицій і звичаїв, а також відображенням цих факторів на класовій основі в суспільній свідомості й суспільній психології (М.: 458)
Нейтралитет	коли хтось тримається осторонь, не втручається в чужі справи, як у тій приказці: «моя, моляв, хата зкраю» (Д.: 78)
Невтралітет, лат.	1) невтручання, невстрявання якоїсь держави у війну, що точиться між іншими кількома державами; 2) взагалі – невтручання в боротьбу, взаємовідносини тощо; озброєний нейтралітет – стан, коли якась держава не бере участі у війні, але озброєне військо тримає наготові (СЧС: 275)
Нейтралітет (нім. Neutralität, від лат. neutralis – нічийний)	1) Невтручання в чужі суперечки, в боротьбу між двома сторонами. 2) В міжнародному праві становище держави, яка не бере участі у війні, зберігаючи з воюючими державами мирні відносини і не подає жодній з них воєнної допомоги (М.: 460)
Реванш	віддичення, заплата, – найбільш говорить про держави, коли одна одячує другій (Д.: 102)
Реванж, фр.	відплата (К., Ч.: 258)
Реванш, фр.	1) відплата, помста за вчинені збитки, образи, поразку (на війні) тощо; 2) друга гра, коли сподіваються відігратися (СЧС: 365)
Реванш (від франц. revanche – помста, відплата)	1) Відплата за поразку (у війні, спортивній боротьбі, грі). 2) Повторна боротьба (гра), розпочата з метою взяти гору над колишнім переможцем. 3) Виграш, що компенсує колишній програш (М.: 572)
Реклама	оповістка про щось по газетах та журналах, в якій вихвалюється те, про що оповіщається: купець – захвалює свій крам, видавець – книжку, журнал або газету (Д.: 104)
Рекляма, фр.	публичне оголошення (в часописах), розголос (К., Ч.: 260)
Рекляма, фр.	1) в капіталістичній системі – заохотливе оповіщення в газеті, журналі, або на афіші про щонебудь, що треба збудувати, продавати; 2) намагання

	звернути на когось або на себе увагу (СЧС: 369)
Рекла́ма (франц. <i>reclame</i> , від лат. <i>reclamo</i> – вигукую, кличу)	1) Популяризація товарів, видовищ, послуг тощо за допомогою преси, радіо, телебачення, плакатів, світлових стендів, об'яв тощо. 2) Поширення відомостей про кого-небудь, про щось з метою популяризації (М.: 579)

Отже, подані приклади з різних словників іншомовних слів наочно демонструють, як змінювалися протягом розгляданого періоду принципи лексикографічного опису чужомовної лексики, як ускладнювалися тлумачення та вдосконалювалися етимологічні довідки в цих працях. За допомогою такого зіставлення можна дослідити не тільки розвиток семантики чужомовних слів в українській мові, а й простежити залежність лексикографічної дефініції від тиску панівної ідеології, що особливо помітно на прикладах, дібраних зі словників радянського часу.

Література

1. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – Вид. 2-ге, виправл. та доп. – К., 1959.
2. Грищенко А. П. Лексичні запозичення з інших мов // Сучасна українська літературна мова / За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид. перероб. і допов. – К.: Вища шк., 1997.
3. Ткаченко О. Б. Запозичені слова // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид. випр. і доп. – К., 2004. – С. 194; Ткаченко О. Б. Іншомовні слова // Там само. – С. 230.

Список джерел

- Д.** В. Доманицький. Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів. – К., 1906.
- ЕСУМ₁** Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К., 1982. – Т. 1.
- ЕСУМ₃** Етимологічний словник української мови: У 7-ми т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К., 1989. – Т. 3.
- К., Ч.** З. Кузеля, М. Чайковський. Словар чужих слів / За ред. З. Кузеля. – Чернівці, 1910.
- СЧС** І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський, М. Трохименко. Словник чужомовних слів / За ред. О. Бадана-Яворенка. – К., 1932.
- М.** Словник іншомовних слів / За ред. О. Мельничука. – К., 1974.

**АТРИБУТИВНІ МОЖЛИВОСТІ ІМЕННИХ КОНЦЕПТІВ ЯК
КОМПОНЕНТ ЇХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ**

© Валентина Шульгіна, 2007

к. філол. н., Черкаський державний технологічний університет
УДК 811.161.2'322.373

У статті запропоновано підхід до представлення в електронному словнику вербалізованого концепту та його синтагматичних властивостей на прикладі іменних концептів та їх атрибутивних можливостей. Простежено зв'язок між фреймовою структурою такого концепту й відповідними аспектами атрибутивних напрямів, гіпотетично здатних його характеризувати.

Розвиток сучасної прикладної лексикографії передбачає забезпечення максимальної інформативності лексикографічних систем, комплексного представлення різнобічних характеристик вербалізованих концептів, які відображають певні фрагменти концептуального поля. Однією з таких характеристик є здатність вербалізованого концепту, що має лексикографічне представлення (насамперед, в електронному словнику або інформаційно-пошуковому тезаурусі), до семантичної сполучуваності [2; 3; 4] у межах певного семантичного поля, характерного саме для певного концепту. У складі семантичного поля іменних концептів важливе місце посідають атрибутивні поширювачі.

Кожний іменний концепт здатен характеризуватися за такими основними параметрами: якісним, кількісним, параметром способу буття, локативними, темпоральними характеристиками.

Кожний детермінант зазначених інформаційно-пошукових лексикографічних систем являє собою певне узагальнення, певний архетип, представлений самостійним концептом, що має певну фреймову структуру. Так, наприклад, якісний параметр може бути представлений атрибутивним концептом, який виступає у формі специфічних концептів. Тобто кожний іменний концепт може характеризуватися за багатьма атрибутивними напрямками. Так, у словнику Бутенко Н. П. [1], першому українськомовному словнику, що поєднує у собі ідею асоціативного і атрибутивного словників, наведено такі атрибутивні напрями, які відбивають реакцію опитуваних на слово **література**:

- за різновидом (художня, наукова, технічна, фольклорна);
- за жанром (критична, детективна, гумористична, пригодницька, фантастична, поетична);
- за галуззю знань (історична, медична, математична);

- за методом (реалістична, романтична, декадентська, розвінчувальна, лірична);
- за періодичністю (періодична);
- за спрямованістю (партійна, революційна, нелегальна, передова);
- за часом (сучасна, дореволюційна, середньовічна, антична, давня);
- за використанням (використана, обов'язкова, програмна, додаткова);
- за національною належністю (світова, зарубіжна; українська, російська, грузинська, італійська, польська; радянська, рідна);
- за цікавістю (цікава, захоплююча, приваблива);
- за цінністю (вічна, класична, видатна);
- за обсягом (обширна, багата, об'ємна);
- за приналежністю (бібліотечна, архівна);
- за мовою (багатомовна);
- за змістовністю (насичена, змістовна, корисна);
- за оцінкою (красива, хороша, прекрасна, оспівана) тощо [1:7]

Автори – укладачі словника підкреслюють, що “атрибутивні напрями, або сторони, з яких характеризуються стимули у реакціях опитуваних, своєрідні мало не для кожного іменника” [1: 7].

Тому для слова **земля** автори виокремлюють такі атрибутивні напрями: належність, розмір, колір, форма, стан, ставлення до землі, відстань, урожайність, вологість, обробленість, м'якість, температура, населеність, матеріал, запах, цвітіння, багатство і свобода, стійкі сполучення, загальна оцінка.

Концепт **жасмин** характеризується за такими атрибутивними напрямками: запах, колір, квітучість, характер рослини, загальна оцінка, спеціальна оцінка, використання, стан, вік, належність.

Проте якщо за наведеною структурою фрейму для концепта **жасмин** можна давати характеристику будь-якому концепту з архетипу “квітка” – родового поняття і для жасмину, і для інших квітів, то такі узагальнення можливі не завжди.

Фреймова структура концептів, що належать до одного архетипу, крім спільних слотів, запрограмованих самим архетипом, характеризується набором специфічних складників.

Так, відповідно, не кожен концепт з архетипу “людина” може відповідати атрибутивному фрейму, характерному для спорідненого з ним за архетипом концептом “**офіцер**”, який доповнюється такими позиціями: означення фігури, віку, сміливості, національно-державної належності, роду військ, кваліфікації, акуратності, загальної оцінки, зовнішності, характеру, сили, стану, служби, рангу.

Наприклад, структура атрибутивного фрейму для двох концептів, що мають один архетип “птах” – жайворонок і горобець, – різні:

жайворонок – співучість, кілька означень розміру, кольору, віку, часу, загальної оцінки, рис характеру, зовнішності, стану;

горобець – розмір, колір, ситість, вік, зовнішність, характер, стан.

У семантичних складових кожного фрейму простежується певний зв'язок з глибинними логіко-семантичними “відмінками” Філлмора. Так, наприклад, атрибутивні напрямки концепта **література** можна згрупувати в локативні (за галуззю знань, за національною належністю, за різновидом тощо). До темпоральної групи входять напрями за періодичністю, за часом. Квалітативні ознаки спостерігаються у компонентів таких атрибутивних напрямів, як за жанром, за цінністю, за змістовністю, за оцінкою тощо; квантитативні – за обсягом тощо.

Багатоаспектність атрибутивних напрямів, які характеризують іменний концепт, може бути використана у створенні тестів (у тому числі й комп'ютерних) для визначення деяких характеристик опитуваного (претендента на навчання, на робоче місце, на певну посаду) з метою визначення сфери його зацікавлень, особливостей світогляду, міри знань у певній галузі суспільного чи професійного життя. Так, наприклад, у завданні тесту “Доберіть до іменника “література” 5 і більше прикметників” атрибути з жанровою, часовою, ціннісною характеристиками (з наведеного атрибутивного фрейму концепту “література”) може навести лише людина, яка цікавиться літературою або вивчає літературу професійно. Відповіді решти опитуваних характеризуватимуться стандартизованими усталеними словосполученнями “прикметник + іменник”, які в загальнонародній мові набули ознак стійких виразів (різного ступеня фразеологізації). Для ілюстрованого фрейму це можуть бути словосполучення з атрибутивною спрямованістю концепта за цікавістю, за оцінкою, за обсягом (*цікава, хороша, багата література*).

Подальше дослідження фреймового представлення сполучувальних можливостей вербалізованих концептів має перспективу для розв'язання когнітивних проблем, пов'язаних зі створенням лінгвістичного забезпечення інтелектуальних систем, розробкою діалогових систем “людина – комп'ютер” у межах вирішення завдань зі створення штучного інтелекту.

Література

1. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові/ (Авт. передмови А. Є. Супрун). – Львів: Вища школа. Вид-во при ЛДУ, 1989. – 326 с.
2. Горбенко В. Н. О семантическом согласовании // Русский язык в школе. – М., 1985. – №4. – С. 97 – 100;
3. Денисенко З. М. Семантичне узгодження між компонентами словосполучення в українській мові. – Автореф. ...канд. філол. н., 10.02.01 – українська мова. – К., 2005 – 20 с.
4. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355с. – С. 2007.

ЛІНГВАЛЬНА РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ *ДОРОГА* В ІДІОЛЕКТІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА

© Тетяна Монахова, 2007

Інститут української мови НАН України (Київ)
Миколаївський державний гуманітарний університет
імені Петра Могили (Миколаїв)
УДК 811.161.2'01:81'37

У статті розглянуто репертуар іменникових репрезентантів концепту «дорога» в ідіолекті Валерія Шевчука. Подано рівневу структуру концепту, що складається з ядра, приядерної зони й периферії. Визначено авторські, ідіолектні, іменникові репрезентанти концепту «дорога».

Тема подорожування для української культури має сакраментальний характер – чумацькі подорожі, козацькі воєнні походи, тривале москалювання далеко від дому – усе це є невід'ємною складовою української історії й ментальності. *Дорога* є багаторазово повтореним і проінтерпретованим лейтмотивом у живописі, музиці, скульптурі тощо; перебуває в центрі цілого фразеологічного сімейства («зійти зі свого шляху», «здибатися на вузькій стежці», «збиватися з дороги», «переходити дорогу», «давати дорогу», «піти второваною стежкою», «іти своїм шляхом» тощо).

Саме тому *дорога* є концептом, адже **концепт** – це конгломерат семантичних полів, розширених культурно-філософськими значеннями так, що лексеми в структурі *концепту* об'єднані не однією, а кількома сполученими між собою *семами*. *Концептом* можуть стати лише такі *семантичні поля*, які номінують суспільно важливі для певного етносу й людства в цілому поняття, що дають змогу значенням перейти від співвідносного їм фрагменту дійсності до сфери ідеального, тобто духовно-ментального.

Концепт є тією ланкою, що об'єднує між собою ціле коло когнітивних понять:

Концепти

Таким чином, ідеальні уявлення про окремі явища реального світу разом із усіма конотаціями, емоційними характеристиками й національними символами (*КОНЦЕПТ*) складають загальне уявлення про світ (*концептуальна картина світу*), яке реалізується мовними засобами, закріплюється в узусі (*мовна картина світу*). Національну мовну картину світу щоразу «малюють» ідеальні мовці, представники духовної еліти нації, мовотворці, кодифікатори мови у своїй творчості й наукових працях (*мова письменника, ідіолект/ідіостиль*). Будь-який ідіолект національного письменника має свою концептосферу, яку творять концепти (*КОНЦЕПТИ*).

Мова письменника в загальному мовознавстві корелює з терміном *ідіолект*, а в когнітивній лінгвістиці – з терміном *поетична картина світу*. *Поетична картина світу* – це втілення мовної картини світу якогось народу у творчості національного письменника. За В. Масловою [1: 42], мовна картина світу універсальна, творцем її є увесь народ, а поетична – індивідуальна, вона створюється у текстах однієї людини, представника певного народу.

Сам Валерій Шевчук так визначає концепт *дорога*: «Дорога... – категорія, похідна від Дому, – це життєвий шлях, стежка для утечі з Дому (ескапізм), духовні мандри, житейська колотнеча, просто сказавши, людина в світі, поміж інших, не раз бездаха. Дім обов'язково єднається з дорогами, стежками, без них він мертвий... Зрештою, дорога може бачитися і як Бог...» [2: 90].

Концепт *дорога* реалізовано в ідіолекті Валерія Шевчук передовсім через іменникові репрезентанти, оскільки сам концепт є іменниковим. У його структурі розрізняємо 1) **ядро** – іменникові репрезентанти концепту, що виражають основні когнітивні дефініції концепту; 2) **приядерну зону** – синонімічні ядерним іменниковим репрезентантам одиниці, 3) **периферію** – художні тропи, авторські неологізми, фразеологічні одиниці тощо.

Ядро називає концепт, подає його основні значення, розкриває його зміст; приядерна зона концепту презентує синоніми імені концепту, демонструє можливості української мови щодо лексичного вираження когнітивних дефініцій концепту; периферія втілює особливості авторського концептобачення, презентує особливості ідіолекту письменника.

У текстах Валерія Шевчука ми визначаємо чотири основні когнітивні дефініції концепту *дорога*:

1. Смуга землі, призначена для їзди та ходіння, місце або простір, яким відбувається пересування, сполучення.
2. Напрямок руху в який-небудь бік, до якогось відомого місця.
3. Процес їзди, ходьби тощо куди-небудь, перебування у русі певний час, подорож.
4. Той, хто мандрує, подорожує.

Ці концептні дефініції реалізують такі іменникові репрезентанти, що становлять **ядро концепту**: **дорога, стежка, шлях** (перша і друга когнітивна дефініція); **мандри, мандрівка, поїздка, подорож** (третя когнітивна дефініція); **мандрівник** (четверта когнітивна дефініція).

Приядерну зону утворюють іменникові репрезентанти, які ширять діапазон значень ядерних іменникових репрезентантів концепту: **автодорога, алея, асфальт, бруківка, блуканина, блукання, бульвар, відроги, вояж, вулиця, вуличка, доріжка, завулок, ієромонах-мандрівець, лазівки, мандрюха, мандрованець, мандрівці, прибулець, проходка, подорожні, подорожани, пришелець, путівець, середохрестя, стежина, страний, тупець, хід, хідник, ходець-мандрівець, утікач** тощо.

Периферію концепту становлять фразеологічні одиниці, в яких іменникові репрезентанти концепту вжито в непрямому значенні, ідіолектні тропи. Серед зазначеного називаємо: **ввійти у колію, взяти на плече мандрівницьку торбу, вулиця-коридор, збивати з пуття, змій дороги, іти своєю дорогою, коридорець, лабіринти ночі, людина мандрівна, місячні доріжки, міряти шляхи, обходити десятою дорогою, наставити на праву путь, «прогулянка із задоволенням і не без моралі, як визначив Тарас Шевченко», простір доріг, річка-дорога, рибалти, синє полотно, сніги, стежки-доріжки, стежка-маленький ескалатор, стежка-павутина, стрічка, топтати стежку до когось, урвалася стежка до когось, щось через дорогу навприсядки** тощо.

Розглянемо послідовно всі рівні концепту.

Ядро концепту.

Іменникові репрезентанти **дорога** (*Невдоволено злітають і, важко б'ючи крильми, зіступаються з дороги (ПМД)*), **стежка** (*Хлопець рипнув хвірткою і несміливо став на стежці (ДНГ)*) і **шлях** (*Отож і загорівся цією пристрастю, й погнав у сніги й морози, на шляхи, дороги й путівці (БПЛ)*) називають як смугу землі, якою відбувається пересування, так і напрям руху, мету цього пересування.

Іменникові репрезентанти **мандри** (*Тепер, коли минуло від тої хвилі стільки часу, Марія любить часом, впоравшись із обідом, вийти в сад, сісти на ту ж таки садову лавочку і пуститись у такі солодкі й далекі мандри (ДНГ)*), **мандрівка** (*Володимир знав, що відсьогодні пісня ця почала свою мандрівку по землі (ДНГ)*), **подорож** (*Отже, боявся й прагнув своєї подорожі — щось мене відкидало від неї, а щось нестримно вабило (БПЛ)*), **поїздка** (*Але користь із тієї поїздки була: я переконався, що мав рацію архімандрит Шицик, сказавши, що на Білій Русі ялмужни я не зберу (БПЛ)*) номінують процес перебування в дорозі, мандрування, рух із певною метою.

Іменниковий репрезентант **мандрівник** (*Це їх побачив, озирнувшись, самотній мандрівник, який усе ще йшов по синій дорозі, засипаній зорями*

(ДНГ)) є найтипівішою назвою для людини, що здійснює подорож, долає дорогу.

Приядерна зона уточнює, семантично диференціює, конкретизує ядерні іменникові репрезентанти концепту. Її презентовано цілою низкою синонімів, які можна розподілити на такі семантичні групи: 1) антропонімічні назви, семантично пов'язані з іменами концепту; 2) лексеми, що номінують процес мандрування; 3) назви дороги (за матеріалом, функціональним призначенням, розміром тощо).

Антропонімічні назви, пов'язані з концептом *дорога*: **ієромонах-мандрівець** (І привиділося Климентію, що він, ієромонах-мандрівець і творець научальних віршів, сидить у темній подобі глибокого човна (БПЛ)), **гість-прийда** (По-дитячому подумав, що Броня послала kota на звіди, зараз він до неї прийде, тітка візьме його на руки, прихилить вухо до писка, і кіт почне розповідати їй, що бачив і що робить отой їхній гість-прийда (СТВ)), **людина мандрівна** (оскільки Климентій — людина мандрівна і начальних над собою не має, то цей припис можна і опустити (БПЛ)), **мандрівець** (Вони пили один одного, як п'ють воду спрагли мандрівці (ДНГ)), **мандрованець** (снилося йому, що він вирушив у далекі мандри, вдягнувши на себе чорний хітон мандрованця і взявши до рук високу, в людський зріст, палицю (ДНГ)), **мандрьоха** (А пісню склав якийсь такий, як і ти, мандрьоха і шалапут (СРМ)), **прибулець** (Прибулець все так само незворушно сидів перед ним, не розплющуючи очей (БПЛ)), **пришелець** (Бо я побачив, що пришелець їсть пожадно все-таки м'ясо, і що його благодущия — ситість хижака (МОР)), **пришляк** (саме їхні тіні позастигали по кутках і дивляться на нас, прибульців, чи точніше пришляків, із жалем та осудом (НПС)), **подорожжани** (Трое подорожан повернули до мене порожні зіниці (МОР)), **подорожні** (Гей! — гукнув я на подорожніх, жартуючи (МОР)), **рибалти** (я згадав, що увечері засидівся був у шинку з рибалтами і добре з ними кружляв аква-віти (МОР)), **странный** (Странний намагався не дивитися на лікаря, бо це могло його злякати (МОР)), **утікач** (Мусить утримувати в уяві та пам'яті несистематизовані й хаотичні клапті своїх споминів, оцей вічний сентимент утікача до рідного гнізда, який виростає в сад...(ПМД)), **ходець-мандрівець** (Я вільний собі ходець-мандрівець і завтра буду далеко від цього дивного місця (МОР)).

Антропоніми концепту *дорога* є надзвичайно важливими лексичними одиницями для ідіолекту Валерія Шевчука, про це свідчить той факт, що часто замість власних назв, імен та прізвищ, дійові особи у творах зветься *Прибулець*, *Странний* («Сповідь»), *подорожні*, *рибалти*, *подорожжани* («Мор»).

Іменникові репрезентанти **мандрьоха**, **мандрівець**, **мандрованець**, **прибулець**, **подорожні**, **подорожжани**, **пришелець**, **пришляк**, **утікач**, **ієромонах-мандрівець**, **гість-прийда**, **людина мандрівна**, **рибалти**,

странный є одиницями цього семантичного поля концепту. *Гість-прийди і людина мандрівна* – метафоричні вирази, *ієромонах-мандрівець, рибалти* – це історизми, одиниці пасивної нині лексики, *странный* – авторський неологізм Валерія Шевчука.

Друга семантична група – іменникові репрезентанти, що номінують процес мандрування. Мандрівка, подорож, у творах Валерія Шевчука посідає чільне місце як спосіб існування, духовних пошуків головних героїв, як основний каркас фабули твору, його хронотопу. Найчастіше процес подорожування називається такими іменниковими репрезентантами: *блуканина* (*Зараз він і справді повертався із того широкого світу, в руках у нього — майже порожній чемодан, а в грудях пустеля та суша, гуляють там безмежні вітри, що назбирав він їх під час своєї багаторічної блуканини* (ДНГ)), *блукання* (*усмішкою божевільної Зіни, коли вона поверталася зі своїх цілоденних блукань* (ПМД)), *походеньки* (*Давай постелю тобі, бо онде вже засинаєш, так на тих походеньках утомився* (СВТ)), *шаландання* (*попри все, попри втечу свою і шаландання по світу, він таки нікуди не втік, що він і не може нікуди втекти* (СВТ)), які мають негативну конотацію, характеризують подорож як беззмістовне, порожнє, невдале ходіння далеко від власного дому. Запозичені іменникові репрезентанти *вояж* (*Це не тільки якнайкраще заміняло йому відпускні мандрівки (до моря, на курорти, в санаторії, туристичні вояжі), яких не любив і потреби в яких не мав,— їздити й так йому доводилося надто багато* (СВТ)) і *гастролі* (*Насправді, тютюн таки був "із західних стран", Станіслав накупив його на останніх гастролях* (ПМД)) характеризують поїздку як подорож творчої особистості, мають відтінок високого стилю.

Іменниковий репрезентант *хід* (*Простував вулицею до замку, знизу вгору, туди, де мав сидіти за паперами й писати, але цей хід для мене став теж ніби пісня, бо знав: дорога моя тече вгору повз дім, у віконці якого сидить вона* (БПЛ)) є стилістично нейтральним.

Третя семантична група – назви дороги як місця для ходіння чи проїзду.

За матеріалом і способом творення *дорога* має іменникові репрезентанти *асфальт* (*вона таки ніколи не забуде цієї дороги і того, як закінчився асфальт і як пішли вони по вулиці ґрунтовій* (СВТ)), *бруківка* (*повз них прогрімала, важко стрункуючись по бруківці, вантажна машина* (СВТ)) і *лижня* (*Мої лижви легко бігли по прокладеній мною-таки лижні* (СВТ)). Такі назви є метонімічними. Вони вказують на матеріал, з якого прокладено дорогу.

За функціональним призначенням для пішохідного чи автомобільного пересування назву дороги диференційовано завдяки іменниковим репрезентантам *автодорога* (*коли розплющився, знову покотила грудочками автодорога* (СВТ)), *алея* (*Ми з нею вже не раз блукали алеями київських парків, бо наші стосунки почалися позаминулого року. Отже, мали змогу*

блукати й по осінніх алеях (ПМД)), **відроги**, **лазівки** (І в тому морокові оживали залиті світлом, схожим на місячні доріжки та струмки, якісь сутерени, що також ставали дорогами, а у відрогах — лазівками, ніби були дуплом якогось велетенського незнамого дерева (СРМ)), **бульвар** (Дивна туга й жаль охоплювали її, бо вона не знала, що цей її хід бульваром ще й пієта по самотній, загубленій у цьому житті жінці (СВТ)), **доріжка** (Ішов садовою доріжкою і мимохіть вимічав величезні, вкриті росою буравиці в траві (ДНГ)), **проходка** (Очевидно, та дорога і моя нею проходка залишили чимале враження (ПМД)), **підземні ходи** (лазіння по скелях і по підземних ходах, що їх вирила вода на протилежному боці річки (СЖД)), **стежина** (Олександра любила дорогу на Крошню: шосівка, кепсько мощена бруком, а пообабіч верткі стежини, по яких розсипалися, цвітучи вихідними сукнями й костюмами, хлопці й дівчата (ДНГ)), **тунель** (Більше того, той коридор став ясним тунелем і не вів нікуди, а розчинявся у глибині сусідських городів (СВТ)), **шосе** (Ми вийшли на дорогу, що вела з Бишева до Житомирського шосе. Була вона порожня (ПМД)), **шосівка** (цей мій настрій не порушився, коли одна й друга машини, що мене наздогнали, і не подумали зупинитися, щоб підвезти мене хоч би до шосівки (ПМД)), **хідник** (Розсунув пасмату штору й побачив порожній хідник, мокрий і лискучий, по ньому йшла під пасматом парасолею якась жінка (ПМД)). Відповідно, іменникові репрезентанти **автодорога**, **тунель**, **шосе** і **шосівка** позначають дорогу, призначену для переміщення автомобілей, тоді як **алея**, **бульвар**, **доріжка**, **стежина**, **хідник** — для піших прогулянок, ходіння. Іменникові репрезентанти **відроги**, **підземні ходи** і **лазівки** номінують вузьку дорогу, вельми скрутну для звичайного пересування по ній.

До складу приядерної зони входять також синоніми ядерних іменникових репрезентантів: **вулиця** (Йому здалося, що ця вулиця — не просто шлях, який так собі кладеться, весь простір наповнювався тими золотистими хвилями, і чи від блимливих калюж серед дороги, чи від повітря видалося йому, що шлях, яким ішов, дивно запрозорів (ДНГ)), **вуличка** (Чи вийду, пане господарю, — чемно спитав Климентій, — цією вашою вуличкою до річки? (БПЛ)), **завулок** (і він знову минав рідний завулок, а повертав на порожні довгі вулиці (ДНГ)), **путівець** (Степан Ніс — мій прапрадід, він мене й послав, але я, певне, розминувся з вами, коли завернув на малий путівець (ДНГ)), **середохрестя** (Ми всі потомлені й пригноблені. Зупиняємося на середохрестях і розгублено озираємося (МОР)), **тупець** (Едік же зліз із дерева, став, подивився на роззявляк в один і в другий бік, а тоді спокійно, не витираючи крові, подався геть, правда, не туди, куди побігла Муся, а звернув у завулок, який, до речі, вів у тупець (ПМД)). З них **вулиця**, **вуличка**, **завулок**, **путівець** називають дорогу, оточену будинками, а іменники **середохрестя** і **тупець** «вписують»

дорогу в певну систему координат: середохрестя – місце перетину кількох доріг, тупець – кінцева точка дороги.

Периферію концепту утворюють фразеологічні одиниці, об'єднані наявністю іменникових репрезентантів концепту *дорога*: **ввійти в колію** (Але по тому в мені заявила якась порожнеча й обридження, тобто я знову ввійшов у колію і міг вважати, що щасливо відбив вальний наступ супроти мене жіночого єства і переміг його тим, що впав перед ним ниць, упослідивши й себе, і його (ПМД)), **взяти на плече мандрівницьку торбу** (Знав, що вирішилася його доля: йому таки заказано те, що кожен має за річ узвичаєну, йому надійшла пора покинути батькове обійстя і взяти на плече мандрівницьку торбу... (ДНГ)), **воєнні путі** (Окрім того, жінок на цій землі вдвічі більше, як написав ув одному зі своїх віршів Климентій: дві жінки й один чоловік, бо чоловіка чатує в цьому світі більше напастей та лих: вони й на воєнних путях помирають, в той час як жінки залишаються по домах цілі (БПЛ)), **до добра стежка вузька, а до зла широка й прудка** (До добра стежка вузька, а до зла широка й прудка (БПЛ)), **збивати з пуття** (Забув і він, і Єремія, котрий його з пуття збив, що жінка так само богом сотворена істота (НПС)), **іти своєю дорогою** (Ідіть, люди, своєю дорогою, а я своєю, — із серцем сказав дяк (СРМ)), **міряти шляхи** (утомився я міряти шляхи — може, це сталося тому, що на тих шляхах притоптався, а може, й від того, що в мені тяжко вмирало чи не бажало вмирати, засмічуючи душу, кохання, яке й коханням не назвеш (ПМД)), **на нову дорогу шукай нові ноги** (На нову дорогу шукай нові ноги (СРМ)), **обходити десятою дорогою** (Обходь, сказав, десятою дорогою той клятий Троянів, бо там тобі карка звернуть (СРМ)), **наставити на праву путь** (тільки Бог може наставити його, мандрівника, на праву путь і очистити всіляку душевну скверну (БПЛ)), **пуститися на чиюсь стежечку** (Хочеш на Піддубного стежечку пуститися? (СВТ)), **стати на шлях вибору** (Стань на шляху вибору,— сказав мені голос,— і забудь свої непоштиві до Чорного Чоловіка думки (СПВ)), **ступити на життєву стежку** (Я хотів іще сказати світові й життю своє слово, бо не можу розтати, як сніжина, не можу зникнути, тільки ступивши на стежку життєву (СПВ)), **ступити на стежку правди** (Той же, хто сумнівається, на стежку правди ступив (СПВ)), **топтати стежку до когось** (А може, він, панотець, також топтав стежечку до Явдохи, коли так в її дудку грає? (СРМ)), **туди вам і дорога** (Туди вам і дорога (БПЛ)), **увалася стежка до когось** (Увалася моя стежечка й до рідного батька (ПМД)), **через дорогу навприсядки** (Отже, мама не була родичкою ні бабці, ні татку, а так тільки: щось через дорогу навприсядки (ПМД)) тощо.

Авторські метафоричні та метонімічні іменникові репрезентанти є основним підґрунтям периферійної зони концепту і становлять найбільший інтерес для дослідника. У творах Валерія Шевчука зустрічаємо такі переносні

позначення концепту *дорога*: **Змій дороги** (уздрів довгого білого змія дороги, цілком порожньої, хіба що котився по ній невеличкий візець, запряжений сліпою клячею, яка не так бігла, як трюхкала, покиваючи темною головою (СРМ)), **коридор** (звідусіль полилася на нього щедра блакитнява, бо весь простір над стежкою густо наповнився нею, проклавши йому довгий і незвично високий коридор (СВТ)), **лабіринти ночі** (хлопчик тільки мене побачив на вулицях. Тільки мене він може попросити вивести з цих лабіринтів ночі, і в тому нічого дивного: той хлопчак — я сам (СВТ)), **ремінісценцію прогулянка із задоволенням і не без моралі** (я без найменшого спротиву покинув свою затишину "нору" й поїхав у цю химерну мандрівку, прогулянку із задоволенням і не без моралі, як визначив Тарас Шевченко (ПМД)), **місячні доріжки** (І в тому морокові оживали залиті світлом, схожим на місячні доріжки та струмки, якісь сутерени, що також ставали дорогами (СРМ)), **простір доріг** (Чому в ній опинився я, людина, яка найбільше любила сонце — простір доріг, жінок, добру їжу й мудрі розмови? (МОР)), **річка-дорога** (він рушить по тій річці-дорозі, що сам її створив (ДНГ)), **синє полотно** (Ясно-синю дорогу побачив у той ранок Хлопець — клалася вона мостом з їхньої гори на гору протилежну, перерізала Варваровий сад і тяглася туди далі, до лісу. Йому аж дихання заклало, так захотілося ступити на те синє полотно і рушити по ньому, не озираючись (ДНГ)), **стежка-маленький ескалатор** (І я йшов далі по стежці, власне не я йшов, а вела мене вона, стежка, — маленький ескалатор, до якого був приліплений стопами (ПМД)), **сніги** (Хіба не з Божого повеління пустилися ми в ці сніги? (БПЛ)), **стежка-павутина** (Тільки коли минуло два дні і дві ночі, вийшов на стежку-павутину малий головач і повільно подибає по ній до городу, розважно налягаючи на ціпка (НПС)), **стрічка** (Я знову пішов, цього разу вже бачачи шлях: тоненька, ледь помітна стрічка, яка тяглася безконечно в глибину (СПВ)) тощо.

Отже, периферія концепту *дорога* — найцікавіший матеріал для дослідження, оскільки саме ця зона концепту демонструє ідіолектні особливості прози Валерія Шевчука, показує найвіддаленіші, опосередковані значення концепту *дорога*. Цей рівень концепту поєднує загальномовні елементи, тобто фразеологічні одиниці, й індивідуальні, авторські тропи. Метафоричність може бути створена 1) за ознакою зовнішньої схожості дороги й інших реалій — *змій дороги*, *річка-дорога*, *синє полотно*, *стежка-павутина*, *стрічка*; 2) за принципом активізації головної ознаки дороги, наприклад, розміром чи напрямком — *коридор*, *лабіринти ночі*, *простір доріг*, *стежка-маленький ескалатор*; 3) за ознакою матеріалу, з якого зроблено дорогу, чи джерела, з якого вона походить, — *місячні доріжки*, *сніги*; 4) за характеристикою мети подорожі — *ремінісценція прогулянка із задоволенням і не без моралі*.

Концепт *дорога* потребує подальшого дослідження, зокрема, вивчення його прикметникових і дієслівних лінгвальних репрезентантів, кореляції цього концепту з іншими ключовими концептами творів Валерія Шевчука тощо.

Література

1. Маслова В. Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой: Учебное пособие / В.А.Маслова. – М.: Флинта: Наука, 2004. – 256 с.
2. Монахова Т. Концепти «дім» і «дорога» у творах Валерія Шевчука: коментар письменника // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіах. – 2007. – № 1. – С. 90 – 92.

Список джерел – творів Валерія Шевчука

БПЛ	Біс плоти: Історичні повісті. – Київ: Твім інтер ЛТД, 1999. – 360 с.
ДНГ	Дім на горі: Роман-балада. – К.: Рад. письм., 1983. – 487 с.
МОР	Мор: Повість. – Львів: Піраміда, 2004. – 256 с.
НПС	На полі смиренному, або ж Новий синаксар Київський, писаний грішним Семеном-затворником святого Печерського монастиря: Роман // Дніпро. – 1982. – №1. – С. 70–112; №2. – С. 66–104.
ПМД	Привид мертвого дому: Роман-квінтет. – К.: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2005. – 600 с.
РЗК	Розсічене коло: Повість // Дзвін. – 1997. – №2. – С. 3–44.
СВТ	Стежка в траві: Житомирська сага: У 2 т. – Х.: Фоліо, 1994. – Т.1. – 494 с; Т.2 – 526 с.
СЖД	Темна музика сосон: Роман. Сад житейський думок, трудів і почуттів: Автобіограф. замітки. – К.: Акцент, 2003. – 448 с.
СРМ	Срібне молоко: Роман. – Львів: Кальварія; Київ: Книжник, 2002. – 192 с.

СЛОВНИКОВІ МАТЕРІАЛИ

МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА ТЕРМІНОПОНЯТЬ КОБЗАРСЬКОГО
МИСТЕЦТВА

© Вікторія Івашенко, 2007

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 81'373:001.4

У матеріалах пропонуємо неповний перелік основних термінопонять кобзарського мистецтва, упорядкованих напівгніздовим способом на основі опорного слова. Гніздування здійснюємо за ідеографічною класифікацією родовидових понять.

Словник-мінімум основних термінопонять кобзарського мистецтва – це перша спроба в алфавітно-ідеографічний спосіб систематизувати лексику на позначення:

- основ музичної грамоти;
- будови й настроювання кобзи-бандури;
- способів та технік гри на кобзі-бандурі;
- основ співочого мистецтва та виховання голосу;
- засобів музичної виразності та особливих технічних засобів;
- репертуару кобзарів-бандуристів (у переліку поки що не подається).

До словника ввійдуть також персоналії відомих кобзарів-бандуристів, які в переліку поки що не подаються.

Ідея словника була підтримана кобзарознавцями й іншими фахівцями у галузі мистецтвознавства на міжнародній науково-практичній конференції “Кобзарство в контексті становлення української професійної музичної культури”, яка відбулася навесні 2005 року в стінах Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв в м. Києві.

Далі подаємо неповний перелік основних термінопонять кобзарського мистецтва, який буде доповнено в процесі укладання словника.

автентичний
автор
академічний

- аккомпанемент
- акорд
- акцент
- альт
- аматорський
- ансамбль
 - └ ансамбль бандуристів
- аплікатура
- аранжування
- арпеджіо
- арпеджіато
- артикуляція
- багатоголосся
 - └ багатоголосся ансамблеве
 - └ багатоголосся вокально-інструментальне
- балада
- бандура
- бандурист
 - └ бандурист-співак
 - └ бандурист придворний
- баритон
 - └ баритон героїчний
 - └ баритон драматичний
 - └ баритон лірико-драматичний
 - └ баритон ліричний
- бас
 - └ бас високий
 - └ бас дуже низький
 - └ бас комічний
 - └ бас центральний (низький)
- буффо
- виконавець
 - └ виконавець-автентик
 - └ виконавець-відтворювач
 - └ виконавець-інструменталіст / виконавець на інструменті
 - └ виконавець на народному музичному інструменті
 - └ виконавець концертний
 - └ виконавець-музикант
 - └ виконавець музичного твору
 - └ виконавець музичної партії

- └ виконавець народний
- └ виконавець народно-професійний
 - └ виконавець-носій традиції
- └ виконавець професійний
 - └ виконавець-співак
 - └ виконавець фольклору / фольклорний виконавець / народний виконавець
- └ категорія [фольклорних] виконавців
 - └ виконавець [народного] епосу / виконавець наративів / епічний виконавець

виконавство

- └ виконавство авторсько-композиторське
- └ виконавство вокально-інструментальне
- └ виконавство думове
 - └ виконавство лірницьке
- └ виконавство музично-поетичне
 - └ виконавство сценічне
- └ виконавство усне епічне
 - виконавські правила виконання
 - └ виконання автентичне
 - └ виконання групове
 - └ виконання музичного твору
 - └ виконання сольне
- висота голосу
- висота звуку
- вокал
 - └ вокал академічний (класичний)
 - └ вокал народний
- вокаліз
- вокалізація
- вокалізм
- вокаліст
- вокальний (а, е)
 - └ вокальний твір
- └ вокальна педагогіка
- └ вокальна (співацька) техніка
- └ вокальне мовлення / вокальна мова
- вокально-творчий спокій
- вокально-тілесна схема
- вольти

- воскові звукозаписні барабанці
- вправа
 - └ вправа вокальна
 - └ вправа вокально-технічна
 - └ вправа слухова
- гама
 - └ гама мажорна
 - └ гама мінорна
- гігієна голосу
- гліссандо
- головка
- голос
 - └ голос басовий
 - └ голос живий
 - └ голос співацький
- голосіння
- голосник
- голосоведення
 - └ голосоведення непряме
 - └ голосоведення паралельне
 - └ голосоведення протилежне
 - └ голосоведення пряме
- голосовий апарат
- голосоутворення
- гравець
- гра “вперебій”
- гриф
- група виконавців
- дека
 - └ джерелознавець
- дикція
- дискант
- дихання
 - └ діакретичний знак
- діапазон
 - └ діапазон бандури
 - └ діапазон голосовий / діапазон голосу
 - └ діапазон звуковий / діапазон звука
 - └ діапазон музичний
- дімінуендо
- доля такту

дует
дума

- українська дума

епіка

- епіка словесно-музична

епос

- епос героїчний
- епос історичний
- епос музичний
- епос народний / національний
- епос традиційний

епосознавство
етноінструментознавство
етнологія

- етномузикологія (етномузикознавство)
- етномузикологія порівняльна
- етномузиколог
- етнофонічний

жанр

- жанр музичний
- жанр народно-поетичної творчості
- жанр релігійний

засоби музичної виразності
звук

- звук живий
- звук музичний

звуквисотний об'єм
звуквидобування / видобування звука
звукоряд
звукоутворення

- звукоутворення вокальне
- звукоутворення інструментальне

знаки альтерації
[елементарна] теорія музики
імпеданс

- імпеданс сильний
- імпеданс слабкий

імпровізація (експромт)
імпровізатор
інтервал
інструмент

- └ інструмент ансамблевий
- └ інструмент дерев'яний
- └ інструмент духовий
- └ інструмент музичний
 - └ інструмент музичний народний
- └ інструмент сольний
- └ інструмент струнний
- └ інструмент струнно-щипковий
- └ інструмент ударно-клавішний
- └ інструмент щипковий
- └ інструмент щипково-клавішний
- інструменталіст
- інструментальний твір
- інструментарій
- інструментовка
- інструментознавство
- інтерпретація
- інтонація
 - історія української музики
- кантанте
 - канти
- кантилена
- кантиляція
- капела
- квартет
- кілок
- ключ
 - └ ключ басовий
 - └ ключ скрипковий
- кобза
 - └ кобза-бандура
- кобзар
 - └ кобзарі відомі
 - └ кобзарі військові
 - └ кобзарі сучасні
 - └ кобзарі українські
 - Кобзар
- кобзарка
- кобзарики
 - кобзарство
 - └ кобзарство козацьке

- кобзарство концертно-сценічне
- кобзарство старцівське
- кобзарство сучасне
- кобзарство традиційне
- кобзарство українське
- кобзарський (і, а, є)
 - кобзарський мелос
 - кобзарський рух
 - кобзарські братства
 - кобзарські думи
 - кобзарські школи
 - кобзарська манера гри
 - кобзарська манера співу
 - кобзарська (лебійська, “дідівська”, бардівська, таємна) мова
 - кобзарська традиція
- кобзарсько-лірницький (а)
 - кобзарсько-лірницький епос
 - кобзарсько-лірницька традиція
- кобзарювати
- кобзарювання
- кобзарознавство
- кобзарознавець
 - кобзарознавці зарубіжні
 - кобзарознавці українські
- колоратура
- композитор
- консервація звукозапису
- контральто
- контратенор
- концертний
- корпус
- крецендо
- культуролог
- лад
- ліга
- літературознавство
- ліра
 - ліра колісна
- лірник
 - лірництвознавство
 - лірницький (а)

- └ лірницький цех
 - └ лірницька традиція
- літературна обробка текстів
- любок
- любецький лемент
- мамай
- манера виконання
- мелізми
- мелодекламація
- мелодія
- мелоінтонація
- меломіміка
- мелос
- метр
- механізм звукоутворення
- мецо-сопрано
- мистецтво
 - └ мистецтво бандурне
 - └ мистецтво виконавське
 - └ мистецтво [музично-]виконавське
 - └ мистецтво виконання
 - └ мистецтво вокальне
 - └ мистецтво інструментальне
 - └ мистецтво інструментальне народне
 - └ мистецтво кобзарське
 - └ мистецтво кобзарсько-лірницьке
 - └ мистецтво музичне
 - └ мистецтво народно-професійне
 - └ мистецтво слова
 - └ мистецтво співоче
 - └ мистецтво усної традиції
- мовлення
 - молитва
 - └ молитва поминальна
- музика
 - └ музика інструментальна
 - └ музика інструментальна сільська
 - └ музика інструментальна народна(традиційна)
 - └ музика релігійна
 - └ музика сільська
 - └ музика танцювальна

музі́ка

музикант

- | музикант-бандурист
- | музикант-інструменталіст
- | музикант мандрівний

| музикант народний

| музикант професійний

музикознавство

музикування

музичний (а)

- | музичний стиль
- | музичний твір
- | музичний текст
- | музична грамота

| музична декламація

- | музична етнографія
- | музична історіографія
- | музична палеографія
- | музична риторика
- | музична текстологія
- | музична техніка
- | музична форма

народна творчість

народно-професійний

народознавство

наспів

настроювання бандури

нота

- | нота половинна
- | нота ціла
- | нота четвертна

нотація

нотна грамота

нотний стан / нотоносець

нотувальник

одноголосся

октава

- | октава перша
- | октава друга
- | октава третя
- | октава мала

- └ октава велика
- октавіст
- [октавний] унісон / еквісон
- опора дихання
- опора звука
- опора мовлення
- організаційні об'єднання кобзарів
- оркестр народних інструментів
- оркестровка
- оркестротека
 - пародія
 - пауза
 - перезапис
 - піано
 - └ меццо піано
- півтон
- підголосок
- підголосник
- підструнник
- піснетворець
- пісня
 - └ пісня героїчна
 - └ пісня гумористична
 - └ пісня історична
 - └ пісня народна
- плач
- поезія
 - └ міська поезія
- поет
- поліфонія
 - └ поліфонія підголоскова
- польотність
- поріжок
- постава
- постановка
 - └ постановка голови
 - └ постановка голосу
 - └ постановка корпусу
 - └ постановка пальців
 - └ постановка рук
- прикривання струн

приструнки
професійний
профундо
псальм
резонансовий (і)
└ резонансовий пункт
└ резонансові струни
резонаторні отвори
 реконструкція
 репертуар
 └ репертуар кобзарів
 └ репертуар “світський” [стандартизований]
 └ репертуар ярмарковий
 реприза
 реставрація
 рецитація
 └ рецитація кобзарська (лірницька)
речитатив
└ речитатив акомпанований
└ речитатив сухий
 ритм
 ритмічний
 └ поділ ритмічний
 └ рисунок ритмічний
розбірливість
розмір
розспів
розспівування
самодіяльний
сила (гучність) голосу
сила (гучність) звука
соліст
└ соліст-виконавець
соло
 солоконцерт
сопрано
└ сопрано драматичне
└ сопрано лірико-драматичне
└ сопрано ліричне
сопраніст
спів

- └ спів ансамблевий
- └ спів декламаційний
- └ спів народний
- └ спів сольний
- └ спів без супроводу
- └ спів із супроводом
- └ спів хоровий
- співак
 - └ співак народний
 - └ співак концертний
- співацька (є)
 - └ співацька опора
 - └ співацька постава
 - └ співацьке устанавлення
- співець
 - └ співець мандрівний
 - └ співець-музикант
 - └ співець народний
 - └ співець професійний
 - └ співець професійний народний
 - └ співець-реконструктор
- сівзвуччя
- співомовець
- способи гри на бандурі
- старець (дід)
- стиль співу
 - строфічна форма
 - струна
 - └ струна басова
- ступені
- супровід
 - └ супровід інструментальний
 - └ супровід музичний
 - такт
 - тактова риска
- творчість
 - └ творчість вокально-інструментальна
 - └ творчість вокально-інструментальна народна
 - └ творчість інструментальна
 - └ творчість музично-поетична

- └ творчість народна поетична / народна словесність /
усна словесність / народна поезія
- └ творчість пісенна
- тембр голосу
- тембр звука
- темп
- тенор
 - └ тенор-альтино
 - └ тенор героїчний
 - └ тенор драматичний
 - └ тенор лірико-драматичний
 - └ тенор ліричний
- теситура
 - └ теситура висока
 - └ теситура низька
 - └ теситура середня
- техніка вокальна (співацька)
- техніка гри
 - техніка кобзарської рецитації
- технічні засоби
- тип кобзарів
- тон
- тональність
- тоніка
- тривалість звука
- тризвук
- тріо
- удар
- фермата
 - фігури
- фіоритура
- флажолет
- фольклор
 - └ фольклор музичний
 - └ фольклор словесно-музичний / народна поезія
 - └ фольклор традиційний
 - фольклорист
 - фольклористика
 - └ фольклористика музична
- фольклорна форма / жанровий різновид фольклору
- фонація

фоновалики
 фонограф
 фонографічні записи музики дум
 форманта
 | форманта висока
 | форманта низька
 | форманта середня
 форте
 | меццо форте
 художнє читання
 читання [нот] з листа
 шемсток
 шепіт
 штифт
 щипок

Під час укладання короткого словника-мінімуму основних термінопонять кобзарського мистецтва були використані наукові праці:

Білокінь С. Григорій Любисток // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 10–15;
Богданова О. В. Лірницька традиція в контексті української духовної культури: Дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Нац. муз. академія України ім. П. І. Чайковського. – К., 2002. – 140 с.; *Бойко Ю.* Роль народного исполнителя в формировании стилистики русского инструментального фольклора // Проблемы традиционной инструментальной музыки народов СССР. – Л.: ЛГИТМиК, 1986. – С. 113–122; *Бріцин А., Махлін П., Руда О.* Сучасні епічні виконавці та автентична кобзарська традиція // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Мат-ли Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. – К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ, 1997. – Ч. II. – С. 175–181; *Вишневська С. В.* Еволюція речитативних форм у репертуарі співака-бандуриста // Кобзарство в контексті становлення української професійної музичної культури: Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2005. – Доповідь; *Грица С. Й.* Фольклор у просторі та часі: Вибрані статті. – Тернопіль: АСТОН, 2000. – 228 с.; *Грица С.* Трансмісія фольклорної традиції: Етномузикологічні розвідки. – К.; Тернопіль: АСТОН, 2002. – 236 с.; *Долгов М. О.* Традиції та видозміни в кобзарстві Придніпров'я XX ст.: Дис... канд. філол. наук: 10.01.07 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1998. – 287 с.; *Дубас О. І.* Становлення та розвиток кобзарських шкіл в Україні (XVII – перша половина XX ст.): Дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Тернопільський держ. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – К., 2002. – 202 с.; *Дубас О. І.* Становлення та розвиток кобзарських шкіл в Україні (XVII – перша половина XX ст.):

Автореф. дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ. – К., 2002. – 20 с.; *Дутчак В. Г.* Розвиток професійних засад бандурного мистецтва 1970-1990 рр. Творчість і виконавство: Дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Нац. муз. академія України ім. П. І. Чайковського. – К., 1996. – 240 с.; *Жеплинський Б.* Коротка історія кобзарства в Україні. – Львів: Край, 2000. – 195 с.; *Жеплинський Б.* Кобзарськими стежками. – Львів: Львівська обласна книжкова друкарня, 2002. – 278 с.; Історія української музики: В 6 т. – К.: Наук. думка, 1989; *Кабачок В., Юцевич С.* Школа гри на бандурі. – К.: Держ. вид-во образотв. мист. і муз. л-ри. УРСР, 1958. – 243 с.; *Квітка К.* Професіональні народні співці й музиканти на Україні: Програма для дослідів їх діяльності й побуту. – К.: Друк. У. А. Н., 1924. – 114 с.; *Лось А.* Генезис лірницьких співаїв і форми старчества на Беларусі // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 31–36; *Луговський Б.* Матеріали до ярмаркового репертуару та побуту старцівства в західній Чернігівщині // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 83–120; *Мартинова Т. С.* Вплив кобзарства на формування національної самосвідомості українців: Дис... канд. філос. наук: 09.00.12 / Київський ун-т імені Тараса Шевченка; Ін-т українознавства. – К., 1999. – 170 с.; *Морозевич Н. В.* Бандурне мистецтво як культурне надбання сучасності: Дис... канд. мистецтвознавства: 17.00.03 / Одеська держ. муз. академія ім. А. В. Нежданової. – Одеса, 2003. – 180 с.; *Мушкетик Л.* Питання двомовності в репертуарі казкарів // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Мат-ли Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. – К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ, 1997. – Ч. II. – С. 20–25; *Омельченко А. Ф.* Розвиток кобзарського мистецтва на Україні (Радянський період) / Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. – К., 1967. – 278 с.; *Омельченко А.* Школа гри на бандурі. – К.: Музична Україна, 1973. – 102 с.; *Пазяк Н.* Поетика народних дум, її джерела і традиції (на матеріалі варіантів “Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі”) // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство: Мат-ли Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. – К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ, 1997. – Ч. II. – С. 31–38; *Підгорбунський М. А.* Кобзарський рух в Україні (XVI–XIX ст.): Дис... канд. історичних наук: 17.00.01 / Київський нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2004. – 232 с.; *Селівачов М.* Останній бандурист // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 55–60; *Сластіон О.* Мелодії українських дум і їх записування // Рідний Край. – 1908. – Ч. 36. – С. 6–8; *Ткач М. М.* Кобзарювання, мамаювання та юродство в українській духовній традиції // Кобзарство в контексті становлення української професійної музичної культури: Міжнар. наук.-практ. конф. – К., 2005. – Доповідь; Хай М. Лірницька традиція як феномен української духовності (На матеріалі

досліджень К. Квітки та нотацій Ф. Колесси) // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 37–43.

Також були використані лексикографічні джерела:

Большая Советская Энциклопедия: В 30 т. – М.: Сов. энци., 1975. – Т. 21. – 1150 с.; 1976. – Т. 24. – 1270 с.; Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2001. – 1440 с.; Восточнославянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии / Отв. ред К. П. Кабашников. – Минск: Навука і тэхніка, 1993. – 478 с.; Иванов В. Ф. Російсько-український словник музичних термінів. – К.: Вища школа, 1994. – 111 с.; Короткий енциклопедичний словник з культури / Укл.: М. М. Корінний, В. Ф. Шевченко. – К.: Україна, 2003. – 384 с.; Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. / Гл. ред. А. А. Сурков. – М.: Сов. энци., 1962–1978. – Т. 1–9; Краткий музыкальный словарь для учащихся / Сост.: Ю. С. Булчевский, В. С. Фомин. – Л.: Музыка, 1986. – 216 с.; Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В. М. Кожевникова, П. А. Николаева. – М.: Сов. энци., 1987. – 752 с.; Мистецтво України. Енциклопедія: У 5 т. / Відп. ред. А. В. Кудрицький та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1995. – Т. 1. – 254 с.; Музыкальный энциклопедический словарь / Гл. ред. Г. В. Келдыш. – М.: Сов. энци., 1990. – 672 с.; Російсько-український музичний лексикон / Укл.: В. І. Дряпіка, Ю. А. Соколовський. – Кіровоград: Алтей, 1997. – 239 с.; Російсько-український словник / Укл.: І. О. Анніна, Г. Н. Горюшина, І. С. Гнатюк та ін.; За ред. В. В. Жайворонка. – К.: Абрис, 2003. – 1424 с.; Словарь искусств. – М.: Внешсигма, 1996. – 534 с.; Словник іншомовних слів / Укл. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.; Словник літературознавчих термінів / Укл.: В. М. Лесин, О. С. Полинєць. – К.: Радянська школа, 1971. – 486 с.; Спутник музыканта. Популярный энциклопедический словарь-справочник / Ред.-сост. А. Л. Островский. – Л.: Музыка, 1969. – 440 с.; Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 1. – 735 с.; 1956. – Т. 5. – 1918 с.; Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под ред. Н. Ю. Шведовой. 16-е изд., испр. – М.: Русский язык, 1984. – 797 с.; Современный словарь-справочник по искусству / Научн. ред. и сост. А. А. Мелик-Пашаев. – М.: Олимп: Изд-во АСТ, 2000. – 816 с.; Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980; Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А. М. Прохоров. – М.: Сов. энци., 1983. – 1600 с.; Український орфографічний словник: Орфографічний словник української мови / Укл. М. М. Пещак та ін. – 3-є вид., переробл. і доповн. – К.: Довіра, 2002. – 1006 с.; Українська Радянська Енциклопедія: В 11. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1977. – Т. 6. – 552 с.; Український Радянський Енциклопедичний Словник: У 3 т. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987. – Т. 3. – 677 с.; Універсальний

словник-енциклопедія. – К.: ПВП “Все увито”; Львів: ЛДКФ “Атлас”, 2001. – 1575 с.; Энциклопедический музыкальный словарь / Сост.: Б. С. Штейнпресс, И. М. Ямпольский; Отв. ред. Г. В. Келдыш. – М.: БСЭ, 1959. – 326 с.; Энциклопедический музыкальный словарь / Сост. [Б. и.] Барановская; Под общ. ред. К. А. Жабинского. – Ростов н / Дону: Феникс, 1998. – 512 с.; Юцевич Ю. Є. Музика. Словник-довідник. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2003. – 352 с.

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

**„СЛОВАРЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ” ЗА РЕД. Б. ГРІНЧЕНКА
(1907-1909 РР.): ЕЛЕКТРОННА ВЕРСІЯ****© Валентина Балог, 2007**

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)

© Олександр Балог, 2007

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'374.72'22

У статті обґрунтовано й описано обрану методику та процедуру організації лексикографічного матеріалу „Словаря української мови” за ред. Б. Грінченка для функціонування його в електронному вигляді: створення бази даних на основі відсканованого тексту словника та інтерфейсу за допомогою мови програмування Delphi 8.

Створення електронного варіанта «Словаря української мови» у 4-х томах за ред. Б. Грінченка – це проєкт, упровадження якого здійснюють співробітники групи Національного корпусу відділу лексикології, лексикографії та Національного корпусу української мови Інституту української мови НАН України.

Швидкий розвиток інформаційних технологій, розширення електронних бібліотек та зростання кількості літератури на електронних носіях, зокрема й словників – це лише невелика частина умов, що спровокувала цю роботу. «Словарь української мови» попри свою давність (а словники належать до категорії праць, що мають термін давності) не втратив свого функціонального призначення до сьогодні у світлі суспільно-історичних та, зокрема, лінгво-історичних процесів в Україні.

Базовим для електронного варіанта словника стало останнє його паперове видання 1996 р. з додатком О. О. Тараненка, ухвалене вченою радою Інституту української мови НАН України, надруковане з видання 1907–1909 рр. фотоспособом. Вибір видання ґрунтувався на якості друку матеріалу з метою полегшення процесу сканування та розпізнавання тексту комп'ютерними програмами.

Загалом створення електронного словника складається з трьох етапів¹:

¹ Описання етапів подано в спрощеному вигляді, оскільки для створення повнофункціонального електронного словника та запису його на електронний носій інформації повинні бути написані відповідні DLL-бібліотеки та Ini-файли з метою

- створення бази даних словника;
- створення інтерфейсу для роботи з цією базою даних за допомогою мови програмування високого рівня;
- запис одержаного електронного словника на диск.

Створення бази даних відбувається шляхом:

- сканування паперового варіанту словника;
- вичитування та виправлення відсканованого тексту в Microsoft Word;
- імпорту виправленого тексту з Microsoft Word в Microsoft Excel;
- розбиття тексту в електронній таблиці Microsoft Excel на відповідні поля;
- імпорту отриманих таблиць в СУБД Microsoft Access.

Створення інтерфейсу електронного словника передбачає:

- зв'язок з базою даних через стандарт ODBC;
- безпосереднє створення інтерфейсу.

Створення бази даних.

У процесі виконанні поставленого завдання були запропоновані дві системи управління базами даних: сервер InterBase та СУБД Microsoft Access.

Промисловий сервер бази даних InterBase призначений для розв'язання широкого кола задач. Він поєднує в собі високу надійність та простоту установки. Проте введення даних необхідно робити вручну, використовуючи запити SQL, що є досить тривалим процесом. Ураховуючи цей недолік, а також кількість дефініцій в розроблюваному електронному словникові (близько 75 тис.), у цьому завданні ми надали перевагу системі управління базами даних (СУБД) Microsoft Access, яка дозволяє з більшою зручністю та економією часу створювати бази даних та програми для роботи з даними, проводити управління та контроль за ними.

У процесі створення бази даних в СУБД Microsoft Access було виконано такі завдання:

- створено електронну таблицю словника, імпортовано дані з Microsoft Word в Microsoft Excel;
- в одержаній електронній таблиці розділено відповідно на два стовпці заголовне слово та словникову статтю за допомогою функцій, які підтримує Microsoft Excel;
- створено третій стовпець, в кожному рядку якого вказується літера, на яку починається слово в цьому рядку;
- імпортовано дані з електронної таблиці Microsoft Excel в СУБД Microsoft Access;

забезпечення повноцінного його функціонування незалежно від комп'ютера, на якому він запускається.

- визначено первинні ключі в кожній з утворених таблиць в СУБД Microsoft Access;
- зв'язано утворені таблиці в СУБД Microsoft Access відповідно до структури словника.

Оскільки словник повинен містити п'ять частин, то в результаті виконаної роботи було створено п'ятнадцять таблиць, по три відповідно для кожної частини:

- „Alphabet_x”,
- „Word_x”,
- „Article_x”,

де x – це номер відповідної частини електронного словника.

Кожна з таблиць містить певні поля, деякі з яких можуть візуально відображатися на формі інтерфейсу створюваного електронного словника.

Первинні ключі:

- в таблиці Alphabet_x – поле „Алфавіт” символного типу;
- в таблиці Word_x – поле „№ Слова” числового типу;
- в таблиці Article_x – поле „№ Статті” числового типу.

Зв'язок між таблицями:

- зв'язок „Alphabet_x - Word_x” – один до багатьох,
- зв'язок „Word_x - Article_x” – один до одного.

Такий зв'язок між таблицями є стандартним при створенні різноманітних електронних словників, зокрема словника Lingvo x.x.

Створення інтерфейсу електронного словника.

Для створення інтерфейсу цього електронного словника було обрано мову високого рівня Delphi 8. Вибір цієї мови був обумовлений такими факторами:

- система програмування ® Delphi™ For Microsoft ® .NET Framework – складний програмний продукт, який надає програмісту всі необхідні засоби для створення програм будь-якої складності на призначення; характерною особливістю системи є підтримка нової технології .NET;
- в мові високого рівня Delphi 8 наявний широкий спектр різноманітних функцій для роботи з базами даних.

При створенні інтерфейсу електронного словника перш за все необхідно налаштувати зв'язок з наявною базою даних через ODBC. За допомогою цього стандарту створюється псевдонім бази даних (*Database Alias*), за яким відбувається звернення до неї. Сама база даних при цьому зберігається або в каталозі на дискові, або знаходиться на віддаленому серверові.

ODBC – це стандарт, який описує систему інтерфейсів, за допомогою яких прикладні програми можуть звертатися до баз даних та обробляти їх незалежно від вибраної СУБД. ODBC надає інтерфейси для доступу до реляційних баз даних та до баз даних з табличною організацією. Широке поширення цей стандарт отримав завдяки підтримці Microsoft.

Для доступу до даних в системі програмування був створений окремий модуль даних – невізуальний контейнер, де містяться компоненти доступу до даних, а також всі необхідні компоненти, такі як:

- TDatabase – для зв'язку з базою даних;
- TTable – для зв'язку з таблицями бази даних, підключення даних;
- TDataSource – для передачі даних у візуальні компоненти; відстежування синхронних змін їхнього стану (якщо змінюється стан зв'язаного з ними набору даних, відбувається повернення даних в набір);
- TDataSet – клас, на базі якого побудовані компоненти, в яких зберігаються набори даних.

У цьому разі набори даних – це масиви записів, які отримані з бази даних.

За допомогою інспектора об'єктів були виконані всі необхідні налаштування для зв'язку з базою даних.

Для управління даними в системі програмування було створено п'ять форм, кожна з яких відповідає окремій частині електронного словника. На кожній з цих форм були розміщені такі компоненти як:

- IDBGrid – для візуального відображення алфавіту та слів;
- TDBMemo – для візуального відображення словникових статей;
- TMainManu;
- TButton;
- TEdit.

Для створення швидкого пошуку слова в електронному словнику в створеному модулі даних був розміщений компонент TQuery (черга), та в редакторі SQL, властивості SQL, компонента TQuery, був написаний відповідний SQL-запит.

Також був написаний відповідний програмний код та SQL-запити для введення або видалення записів в базі даних.

Таким чином, після остаточного вичитування текстового матеріалу та експлуатації в тестовому режимі, електронна версія «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка може бути записана на диск та запропонована користувачеві як готовий продукт, що дасть можливість користуватися словником і зберегти цю важливу для української мови працю в якісно новому форматі.

Література

1. Сорокин А. Delphi. Разработка баз данных. – СПб.: Питер, 2005.

ТЕГУВАННЯ ДАТ В НАЦІОНАЛЬНОМУ КОРПУСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Оксана Тищенко, 2007

к. філол. н., Інститут української мови НАНУ (Київ)
УДК 811.161.2'374.72'22

У статті йдеться про кодування дат у текстах Національного корпусу української мови. Розглянуто власне поняття дати, способи її репрезентації в текстах різних стилів та можливі варіанти тегування.

Створення корпусів мови як специфічно організованих текстових множин зумовлено тим, що певні дослідження в сучасних умовах інформаційного суспільства можна здійснювати лише на основі значного за обсягом мовного матеріалу, послуговуючись найновішими методами й технологіями в дослідженнях природних мов. Світовий досвід у цій галузі представлений численною кількістю репрезентативних корпусів як національних мов, так і мов окремих авторів чи функціональних стилів, діалектів та ін. [2].

Одним з наріжних питань у корпусній лінгвістиці є проблема кодування первинних даних та лінгвістичне анотування, тобто введення формалізованої лінгвістичної інформації в електронний текст (тегування). У Національному корпусі української мови (НКУМ) прийнято формат подання, що відповідає принципам TEI [1].

Існує кілька типів анотації – довільної лінгвістичної інформації про лінгвально релевантні одиниці текстових даних і наявність такої інформації в тексті – семантична, анафорична, дискурсна, прагматична, морфологічна тощо [1]. Розглянемо проблему семантичного анотування, зокрема представлення в корпусі дат і часу.

Дата – це календарний час якої-небудь події; позначка, що вказує час (рік, місяць, число) написання чого-небудь (листа, статті тощо) [4].

Отже, анотуванню підлягає позначка в тексті, що вказує на календарний час будь-якої події. Для визначення змісту та меж позначки, що підлягає анотуванню, а також змісту самої анотації дат в НКУМ використовуємо дані теоретичних джерел, передусім [1: 164–165; 3]. О. М. Демська-Кульчицька, закладаючи основи Національного корпусу української мови, розглядає кодування дат у межах кодування первинних даних – як число, тобто пріоритет надано не даті, а числовому позначенню величин, зокрема дат. Так, автор пропонує використовувати теги:

<num> – довільно записане число з атрибутами *type*, який експлікує тип числового значення (дріб, порядковий числівник тощо), і *value* – стандартне подання значення числа;

<date> – дата в довільному форматі запису за атрибутами *calendar*, що визначає систему числення чи календар, за яким подано дату, *value* – стандартне подання дати у форматі «рік–місяць–день»; цей атрибут визначає стандартний запис через Міжнародну Організацію зі Стандартизації (МОС) 8601 (ISO 8601). МОС 8601 описує значну кількість форматів дати й часу, наприклад, основний формат (без пунктуації) та розгорнутий (з використанням пунктуації), що дає можливість опускати певні елементи, як-от століття може бути представлене лише двома цифрами – 01.12.98, 13.01.07;

<time> – часова інформація в межах доби в довільному форматі запису:

<date value='1980-02-21'>21 лютого 1980**</date>**

<date value='1980'>1980**</date>**

<date value='12.06'>дванадцятого червня**</date>**

<time value='15:00'>о третій дня**</time>**

<s>Треба зауважити, що темпи зростання економіки США **<date value='2003'>**в 2003 році**</date>** склали 8,3%.**</s>**

Такі анотації цілком задовільні, коли дати й час в анотованому тексті подані чітко й точно. Їх можна розширити, звернувшись до подання часу за МОС 8601, що окрім року (YY або YYYY), місяця (MM), дня (DD) пропонує подання:

– секунд та десяткових часток секунд: ss.s;

– годин і хвилин (hh:mm), виражених як у скоординованому середньому гринвіцькому часі (в UTS) зі спеціальним вказівником UTS («Z»), так і виражених у форматі місцевого часу, з поданням часового поясу в годинах та хвилинах: YYYY-MM-DDThh:mm:ss.sTZD, де TZD вказує на часових пояс (Z ± hh:mm:ss.s), напр.: 2007-09-16T19:28:30.4+02:00.

Однак крім точно вказаного моменту подій (рік, місяць, день, години, хвилини) у текстах трапляються приблизні вказівки, так звані неточні дати, напр., *у другій половині дня, на початку вересня, в кінці року, середина XX ст., з вересня до грудня, за кілька років до проголошення незалежності* тощо. У цьому разі для анотування пропонуємо розрізняти **точні** й **неточні**, зокрема **оказіональні** (події, виражені в тексті як, наприклад, назва свята, якого-небудь відомого випадку, історичного періоду тощо), **абсолютні** та **відносні** дати й час, а також використовувати атрибут *certainty*, який вказує на ступінь точності, з якою подано дату.

Абсолютна часова анотація містить такі елементи або їхню послідовність: **<day>**, **<week>**, **<month>**, **<year>**, **<second>**, **<minute>**, **<hore>**, **<occasion>** (останній елемент вживають для анотування **оказіональних** дат).

Додатково можливе детальніше анотування дат, для чого пропонується тег **<dateStruct>** – містить внутрішнє структуроване представлення, напр., для абсолютної дати, **<timeStruct>** – містить внутрішнє структуроване представлення часу (за джерелом [3]):

Мінімальний обсяг анотації дати й часу в тексті, який вказує тільки на їхню наявність:

<s>Як відомо, **<date>**у четвер**</date>** його як свідка було викликано повісткою, підписаною слідчим у особливо важливих справах, керівником слідчої групи у справі Гонгадзе Грищенком.**</s>**

<s>Ті американці, які побували у нас в Полтаві **<date>**в жовтні 2003 року**</date>**, більше всього ділились враженнями саме про наш чорнозем. **</s>**

<s>**<date>**11 листопада**</date>** до редакції зателефонували з виробничого відділу видавництва «Донеччина». **</s>**

<s>Тоді наступного дня, **<date>**12 листопада**</date>**, **<time>**о 9 год. 40 хв.**</time>** до приміщення, де ще кілька днів тому перебувала редакція «Острова», прибули молоді люди бритоголової зовнішності та вражаючих габаритів.**</s>**

<s>Рішенням господарського суду «Т» області **<date>**від 25 липня 2003 року**</date>**, що прийняте суддею, позовні вимоги задоволені у повному обсязі. **</s>**

<s>Незважаючи на драконівські закони царату **<date>**від 1863**</date>** та **<date>**1876 р.**</date>** щодо української мови, розвиток української культури піднявся на новий рівень.**</s>**

Представлення значення дати:

<s>Ті американці, які побували у нас в Полтаві **<date value='2003-10'>**в жовтні 2003 року **</date>**, більше всього ділились враженнями саме про наш чорнозем. **</s>**

Представлення типу вираження дати:

<s>Як відомо, у **<date type='name'>**четвер**</date>** його як свідка було викликано повісткою, підписаною слідчим у особливо важливих справах, керівником слідчої групи у справі Гонгадзе Грищенком.**</s>**

Структуроване представлення дати:

<s> Ті американці, які побували у нас в Полтаві

<dateStruct value='2003-10'>

<month type='name' value='—10'> в жовтні**</month>**

<year type='num' value='2003—'>2003 року**</year>**

</dateStruct >,

більше всього ділились враженнями саме про наш чорнозем.**</s>**

<dateRange> – містить дві абсолютні дати або інше визначення, що має значення певного періоду часу (діапазону), містить атрибут *from* – вказує на

початкову точку дати, *to* – вказує на кінцеву точку дати, *exact* вказує на точність приписаних значень:

<s>Населення Лівобережжя підтримало визвольний бунт польських землевласників

<dateRange from='1830' to='1831'>1830–1831 років **</dateRange>.</>**

<s>Українському національному культурному відродженню сприяло .. заснування популярної газети «Український вісник» **<dateRange from='1816' to='1863'>**1816–1863**</dateRange>.</>**

<s>Якщо темпи росту ринку лізингу залишаться такими як

<dateRange from='2005' to='2006'> у 2005 – 2006 роках **</dateRange>**,

то вартість укладених лізингових угод на кінець року збільшиться з 423 до 660 млн. доларів США. **</>**

<timeRange> – так само містить дві вказівки на час, представлений у стандартній формі, або інше визначення, що вказує на певний проміжок часу (діапазон).

Відносна часова анотація описує дату або час відносно іншого (абсолютного) часового моменту, містить такі елементи:

<distance> – вказує на часовий відтинок, що відмежовує анотовану подію від певної дати, відносно якої згадується;

exact – вказує на ступінь точності, з якою подано часову відстань;

<offset> – частина часової анотації, що означає напрям зміщення анотованої події відносно певної дати.

<s><dateStruct value='11-11'>

<day type='num'>11**</day>**

<month type='name'> листопада**</month>**

</dateStruct>

до редакції зателефонували з виробничого відділу видавництва «Донецчина». **</>** **<s>**Тоді **<s><dateStruct value='12-11'>**

<distance reg='1 day' offset=after'11-11'>наступного дня**</distance>**

</dateStruct>

до приміщення, де ще кілька днів тому перебувала редакція «Острова», прибули молоді люди бритоголової зовнішності та вражаючих габаритів. **</>**

У наступному прикладі використано елемент **<exact>**, щоб продемонструвати брак точності часового проміжку відносно дати:

<s><dateStruct >

<distance exact =«N» offset=after> Після**</distance>**

<year type='num'>1885 р.**</year>**

</dateStruct>

народники втратили свою провідну позицію у визвольному русі. **</>**

Подія, відносно якої називається анотована точка часу, може бути вираження як датою (у попередніх прикладах), так і в інший спосіб, напр., *напередодні Нового року, після вітчизняної війни, за рік до помаранчевої революції* тощо. Для означення таких подій вживаємо елемент <occasion>:

```
<s>Національний рух не зник навіть
  <dateStruct>
  <distance exact =«N» offset=after> після</distance>
  <occasion>придушення революції</occasion>
</dateStruct>
</>
<s> <dateStruct>
  < distance reg='1 day' offset=before> Напередодні</distance>
  <occasion>святвечора</occasion>
</dateStruct>
```

святий вогонь з Віфлеєма, який запалили від вічної лампади у печері, де народився Христос, привезли до Москви та Калінінграда.</>

Таким чином, у текстах корпусу виявляємо дати абсолютні та відносні, серед них точні й неточні, репрезентовані як вказівкою на століття, рік, місяць, день, так і вказівкою на подію (свято, історична епоха, часткова подія тощо). На початковому етапі кодування вважаємо за необхідне мінімально ідентифікувати дату в тексті, означивши її межі. Так, крім власне вказівки на точку часу (*1997, липень, XX, день народження* тощо), до дати належать елементи тексту *р., рік, ст., наприкінці, на початку, з середини, після, до* та ін.

Точні абсолютні дати:

```
<s>Прийняття <date>в грудні 1867 р.</date> конституції гарантувало
(хоча б формально) рівність всіх мов та національностей.</>
```

```
<s>Як відомо, Крушельницький був автором низки публікацій у газеті
«Індепендент», в яких наводилися уривки із допитів міліціонерів, які
стежили за Георгієм Гонгадзе аж до дня його викрадення <date>16
вересня 2000 року</date>.</>
```

Неточні абсолютні дати, зокрема okazіональні:

```
<s>Так, англійській Ост-Індській та голандській Вест-Індській
компаніям <date>на початку XVII ст.</date> держава надала виняткове
(монопольне) право на торгівлю з Індією. </>
```

```
<s><date>3 самого початку 19 століття</date> український
національний культурний рух був тісно пов'язаний з політичним.</>
```

```
<s><date>Наприкінці XIX ст.</date> ринок чи не вперше за
багатовікову історію свого існування та розвитку зіткнувся з серйозними
проблемами. </>
```

<s>Ідеї Братства, закладені у національну свідомість, отримали розвиток серед представників соціального руху <date>наприкінці 19 ст.</date>.</s>

<s>В результаті розподілу селянських господарств <date>наприкінці 19 ст.</date> було створено ринок найманої праці.</s>

<s><date>В середині 1850 pp.</date> селянський рух охопив 422 селища Київської, Катеринославської та Херсонської губерній.</s>

<s><date>На святвечір</date> католики в різних регіонах Росії намагалися забути про кордони, що роз'єднують людей.</s>

<s><date>Під час так званої "галилейської кризи"</date>, коли вчення Ісуса про живий хліб, який зійшов з неба, обурило навіть його наближених, і можливо тут і відбувся кардинальний перелом в душі Іуди.</s>

<s>Відомий біблійський персонаж - Іуда Іскаріотський, якого ми знаємо як зрадника Ісуса Христа, став в <date>останні часи</date> об'єктом зацікавленості як вітчизняних так і зарубіжних дослідників Біблії та питань християнської релігії.</s>

Неточність може або не може бути подолана залежно від характеру датованої події, напр., *країни підписали мирну угоду тільки в кінці століття* – точність дати може бути відновлена в струкутрованому поданні року і дня підписання угоди; *панівними монополістичні тенденції стають лише наприкінці XIX ст.* – подання обмежується приблизною вказівкою.

Абсолютні діапазонні дати (точні й неточні):

<s>Перші політичні організації з'явилися <date>в 1880–1890 pp.</date>.</s>

<s>Взагалі монополістичні тенденції в різних формах та з різною силою проявлялися на всіх етапах розвитку ринкового суспільства (<date>з IV тисячоліття до н.е. до останньої третини XIX ст.</date>).</s>

Відносні дати точні, зокрема okazіональні:

<s>Усього <date>через два роки після закінчення Великої Вітчизняної</date>.</s>

Відносні дати неточні:

<s>Це сталося <date>за кілька днів до Різдва</date>.</s>

Відносні дати діапазонні (точні й неточні):

<s>Зі шкільних часів ми пам'ятаємо історію про те, що експерти із капіталістичних країн після перемоги соціалістичної революції визначали наше відставання в 100 років.</s> <s>Ми гордились тим, що наздогнали розвинені країни вже <date>через 10–20 років</date>.</s>

Література

1. Демська-Кульчицька О. М. Основи Національного корпусу української мови. – К., 2005. – 219 с.

2. Електронний ресурс: <http://nkum.nm.ru>.
3. Електронний ресурс: <http://www.w3.org/TR/1998/NOTE-datetime-19980827>
4. Словник іншомовних слів / Уклад. Л. О. Пустовіт, О. І. Скопненко та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

ТЕГУВАННЯ ВЛАСНИХ НАЗВ ОРГАНІЗАЦІЙ В НАЦІОНАЛЬНОМУ КОРПУСІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Ніна Лозова, 2007

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'374.72'22

У статті здійснено спробу уніфікувати оформлення власних назв у Національному корпусі української мови. Запропоновано способи тегування назв організацій.

В Інституті української мови продовжується робота над створенням Національного корпусу української мови. Однією з невідкладних проблем є визначення принципів тегування текстів. Завданням цієї статті є випрацювання способів тегування власних назв організацій.

Для того щоб виокремити в тексті власні назви організацій, потрібно визначити, що саме ми розуміємо під поняттям *організація*. Оскільки створюваний корпус української мови потребує формалізованого викладу даних, слід спиратися не на юридичне визначення, а на формальне. Пропонуємо власною назвою організації вважати будь-яку власну назву на позначення об'єднання осіб, організацій або держав. Це й підприємства, і громадські установи. До організацій зараховуємо й такі, як ЄС, СНД, Рада національної безпеки і оборони, Рада народних депутатів, Верховна Рада України, Рада Європи. Організацією вважаємо також комплекс споруд, у якому група людей або організацій здійснює певний обсяг робіт (це й аеропорт, і зоопарк).

Отже, назва організації – це назва об'єднання осіб, організацій або держав, перше слово якої пишеться з великої літери. Назва може бути оформлена графічно будь-яким чином, містити пунктуаційні знаки, скорочення. Усі слова (або частина слів), а не лише перше, можуть писатися з великої літери.

Слід визначити межу, за якою починається (закінчується) назва організації. Так, у наведених вище прикладах (*Верховна Рада України, Рада Європи*) до назви організації належить і географічна назва. Однак якщо топонім лише вказує на місце, якому організація належить чи де вона

розташована, його розглядаємо як самостійний об'єкт (наприклад, «Динамо» Київ – тут назва організації «Динамо», Київ – географічна назва).

По-іншому розглядаємо загальні назви при власних назвах організацій. Зрозуміло, що *футбольний клуб «Динамо» Київ* – це поєднання загальної назви (*футбольний клуб*), власної назви організації («Динамо») та топоніма (Київ). Топонім може подаватися після назви в дужках і без. Якщо перед назвою організації наводиться відтопонімічний прикметник, то він може входити до назви (*Київський національний економічний університет*) або просто визначати географію організації (*київське «Динамо»*). Формально в такому разі приналежність відтопонімного прикметника до назви виражена великою літерою прикметника.

Загальні назви (клуб, об'єднання) перед власними до назв організацій не входять. Це стосується й аббревіатур, які пишуть з великої літери (*ТОВ, ВАТ*).

Назва організації може бути оформлена як у лапках, так і без них. Вважаємо, що лапки є частиною назви.

Ті самі назви організації можуть бути оформлені по-різному. Так, можлива повна і часткова назва, є назви офіційні і неофіційні, подані розгорнуто і скорочено. Усі вони, як і назви з помилками, однаково будуть бути прийняті за назву організації.

Проблему помилок під час тегування розв'язують поданням тексту відповідно до оригіналу із зазначенням помилки та вказівкою на правильний варіант. Назви організацій подаємо з тими помилками, які є в тексті. Отже, та сама організація може мати в текстах (або й у тому самому тексті) різні назви – повну, скорочену, аббревіатуру, побутову, з помилками (пор. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; Інститут рукопису НБУВ НАН України; Інститут НБУВ; ІР НБУВ; Інститут Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; ІР Національної бібліотеки України; Інститут рукопису або Ужгородський державний університет; Ужгородський держуніверситет; УжДу*).

У пропонованих способах тегування ми спираємося на систему кодування TEI Lite [1]. Назви організацій позначаємо в тексті як `<name type=org>`. За усталеною практикою для полегшення тегування після назви ми пропонуємо не повторювати `</name type=org>`, а ставити лише `</name>`. Отже, назву організації в тексті оформляємо так:

`<name type=org>Чорноморський біосферний заповідник </name>`,
`<name type=org>Голландські авіалінії</name>`.

Складнощі виникають у тому разі, коли назва організації містить у своєму складі іншу назву, що вказує на місце її розташування, напр. *Національний архівний фонд України, Індустріальний союз Донбасу, Форум порятунку Києва, Чорноморський біосферний заповідник, Японська православна церква; організацію, напр. Національний науково-дослідний реставраційний центр*

Міністерства культури і туризму України, Інститут української мови Національної академії наук України; особу, напр. Смітсонівський інститут, Джек Расел тер'єр клуб, ДРЕС ім. Классона. Постає питання, чи варто тегувати кожну з назв, чи знехтувати іншими заради назви організації:

<name type=org>Інститут української мови Національної академії наук України</name> або <name type=org>Інститут української мови <name type=org>Національної академії наук <name type=country>України</></>¹</name>.

На нашу думку, оскільки будь-який аспект може зацікавити дослідника, не варто нехтувати якимсь із них. Однак для спрощення системи тегування доцільно після периферійної в цьому разі назви ставити не </name>, а </>, залишаючи </name> наприкінці повної назви:

<name type=org>Інститут української мови <name type=org>Національної академії наук<name type=country>України</></></name>.

У назвах організацій, до складу яких уходить місце розташування, тобто <name type=place>, <name type=country>, <name type=town> тощо, пропонуємо розв'язати проблему так само, як і в попередньому випадку, а саме не <name type=org>Радою Європи </name> чи <name type=org>Рада <name type=place>Європи </name></name>, а <name type=org>Рада <name type=place>Європи</> </name>.

Однак вказівка на розташування організації може бути у формі як топоніма, так і відтопонімічного прикметника. Пропонуємо в тегуванні виділяти лише перші, другі ж уважати частиною назви, оскільки якщо вилучити відтопонімічний прикметник, назва організації перетворюється на родову назву, пор. *Чорноморський біосферний заповідник* і *біосферний заповідник*. Якщо ж видалити топонім, будемо мати неповну назву тієї самої організації, пор. *Національний архівний фонд України* і *Національний архівний фонд*. Відповідно й оформлення назви організації, що містить у своєму складі географічну назву, буде таким:

<name type=org>Чорноморський біосферний заповідник </name>, але <name type=org>Національний архівний фонд <name type=country>України </> </name>.

Схожою є ситуація й із назвами організацій, до складу яких входить назва особи. Тут теж пропонуємо по-різному розв'язувати тегування назв з антропоніми. Відантропонімі прикметники варто не відокремлювати від назви організації

¹ Чи доцільно повторювати знак </> кілька разів, потрібно з'ясувати не лише для назв організацій, а й для інших випадків тегування.

<name type=org>Смітсонівський інститут</name>.

Виділяємо в межах назви організації антропоніми, якщо організація названа на честь кого-небудь

<name type=org>Інститут мовознавства <type=abbr>ім.¹ <name type=person>О.О. Потебні²</> </name>.

Однак у назві *Джек Расел тер'єр клуб* ім'я *Джек Расел* невід'ємне від назви організації. Тому в подібних випадках недоцільно виділяти ті антропоніми, які виступають на початку назви (у препозиції). Вони називають переважно фундатора або власника організації, іменем якого вона й названа. Таку назву оформлюємо:

<name type=org>Джек Расел Тер'єр Клуб</name> на відміну від <name type=org>Національний музей <name type=person>Тараса Шевченка</></name>.

Як впливає з зазначеного вище, варто виділяти й скорочення в межах назви організації (окремо слід зауважити про розширене поняття аббревіатури в тегуванні). Про скорочення на зразок *ім.* і його оформлення вже йшлося. Так само оформляємо й інші скорочення, що входять до назви організації

<name type=org>Рада Міністрів<name type=country><type=abbr>УРСР</></name>.

Досить часто вся назва подається як аббревіатура:

<name type=org><type=abbr>МГТС<name type=org>.

Можливе скорочення лише частини назви:

<name type=org><type=abbr>ДРЕС <type=abbr>ім. <name type=person> Классона</></name>, <name type=org><type=abbr>УПЦ Київського патріархату</name>.

Якщо при скороченні зазначено й відмінкове закінчення (*ЮКОСом*), його варто подавати разом зі скороченням:

<name type=org> <type=abbr>ЮКОСом </name>.

Пропонуємо тегувати в назвах і графіку, якою подано назву організації або її частину (можливо, варто позначати <foreign lang> назви лише за графічною приналежністю – пор. *Ай Пі Телеком* і *IP-Telecom*).

Звичайно, у назвах організацій трапляються й пунктуаційні знаки. Їх слід позначати так само, як і в інших фрагментах тексту:

<name type=org><q>ФарленhуphІнвест</q></name>; lpar<name type=org> <type=abbr>ЄБРР</name> rpar (lpar і rpar ставимо перед <name type=org>, оскільки вони не належать до назви.

¹ Ґрунтуючись на традиції, після <type=abbr></> не ставимо.

² Питання про доцільність уважати ініціали окремим скороченням (<type=abbr>) у цій статті не розглядаємо.

Послідовність подання тегів можлива така: спочатку `<name type=org>`, а потім інші теги залежно від послідовності об'єктів тегування. Наприкінці назви організації після всіх `</>` наводимо `<name type=org>`.

Література

1. Lou Burnard, C.M.Sperberg-McQueen TEI Lite. – Електронний ресурс: <http://www.tei.org>, 1995.

ОСНОВНІ КРИТЕРІЇ ВСТАНОВЛЕННЯ ПАРАМЕТРІВ СИНОНІМІЧНОСТІ СЛІВ В ЕЛЕКТРОННОМУ СЛОВНИКУ СИНОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Олена Устимець, 2007

Український мовно-інформаційний фонд НАН України (Київ)

УДК: 81'374.221

У статті проаналізовано основні критерії встановлення синонімічності слів під час побудови Електронного словника синонімів української мови (ЕСС) на базі комп'ютерної версії „Словника синонімів української мови”. Визначення критерію семантичної подібності слів запропоновано вирішувати через встановлення схожості їхніх тлумачень, спираючись на теорію семантичних станів мовних одиниць.

Проблема лексичних синонімів та синонімії була й залишається актуальною, цікавою й складною для лінгвістів. Особливого значення вона набуває тепер, коли розвиваються нові засоби комунікації (Internet), машинний переклад, системи інформаційного пошуку (індексація за ключовими словами обов'язково передбачає врахування синонімів), створюється новий тип лексичних ресурсів – електронні словники. А це означає, що змінилися практичні вимоги до укладання таких словників, постала потреба в операційному визначенні синонімів.

Як зазначає академік Ю. Д. Апресян [1: 216], проблемі синонімії присвячували й присвячують чимало уваги в лінгвістичних дослідженнях. Однак важливі питання, пов'язані з сутністю цього явища, однозначно все ще не розв'язані. Так, на думку зарубіжних та українських провідних фахівців із питань синонімії, чіткості в проблемі про принципи та критерії синонімічності поки що немає, наявні класифікації синонімів досить умовні, а саме поняття „синонім” надто розпливчасте і практично синонімічні відношення між словами під час укладання словників встановлюють інтуїтивно, без урахування чітко випрацьованих наукових положень [1; 2; 3; 9; 10].

Мовознавець С. Г. Бережан взагалі зазначав, що „в сучасній лінгвістиці немає загальноприйнятих основ синонімічності” [3: 35].

Питання теорії синонімії є принциповими для побудови Електронного словника синонімів, ми спробуємо їх розв'язати в пропонуваному дослідженні.

Серед наявних в українському та зарубіжному мовознавстві визначень поняття „синонім” основним критерієм, за яким встановлюють синонімічність, є семантична близькість слів, яку різні науковці інтерпретують по-різному: 1) визначення, в основі яких лежить значення слова (наприклад, А. Б. Шапіро, Р. О. Будагов визначають синоніми як слова, що відрізняються звуковим складом, але близькі за значенням [9: 124]); 2) визначення, в основі яких лежить явище дійсності або поняття, що називається словом (у такому разі синоніми визначають як слова, що означають одне явище дійсності або поняття, але відрізняються відтінками значення, стилістичною належністю, емоційним забарвленням [8: 31; 10 :67]).

Окрім названого вище критерію семантичної подібності, дослідники вводять критерій однакової лексичної сполучуваності. Зокрема, А. П. Євгенєва вважає, що „синоніми – це слова з тотожним або максимально близьким значенням, що можуть бути протиставлені за тонким відтінком у значенні, за вираженням експресії, за емоційним забарвленням, за стилістичною належністю та за сполучуваністю” [7: 11].

Відомий інший підхід до визначення синонімічності слів, а саме через взаємозамінність їх у тексті. У такому разі синонімами вважають тотожні за значенням слова, взаємозамінні в певних контекстах („у тому чи іншому контексті”) без відчуття помітних значеннєвих відмінностей [4: 32; 14: 77; 18: 20; 5: 98]. Через взаємозамінність дає визначення синонімів і Л. О. Новиков [12]. Водночас він чітко ставить проблему співвідношення багатозначності та синонімії. Враховуючи властивість слів бути багатозначними, дослідник вказує на потребу розглядати слова в їхніх конкретних значеннях: „Два (чи більше) ЛСВ (лексико-семантичні варіанти) є синонімами, якщо вони, маючи різні знаки (лексеми), здатні завдяки тотожності або схожості значень заступати одне одного у всіх або певних контекстах, не змінюючи змісту висловлення” [12: 228].

Ю. Д. Апресян до основних ознак синонімів, крім „однакової предметно-поняттєвої віднесеності” та „приблизно однакової сполучуваності”, відносить ще й належність слів до тієї самої частини мови [1: 223]. Отже, синонімами можна вважати слова, які: 1) мають однакове чи максимально наближене тлумачення (однакову предметно-поняттєву віднесеність); 2) є взаємозамінними в тексті, що не призводить до істотної зміни змісту цього тексту (мають подібну лексичну сполучуваність); 3) належать до тієї самої частини мови.

З усіх названих критеріїв синонімічності слів найважче формально описати перший, тому в нашому дослідженні завдання операційного визначення критерію схожості синонімів є одним з основних. Принципово пропонуємо розв'язувати його через встановлення схожості тлумачень синонімів, спираючись на теорію семантичних станів мовних одиниць [19]. Детально про це мова йтиме далі.

Установлення семантичної схожості синонімів передбачає розгляд такого важливого питання, як співвідношення багатозначності та синонімії. Ця проблема не може залишатися поза увагою й укладачів синонімічних словників, і дослідників синонімії як мовного явища взагалі. Чимало лінгвістів [3; 9; 10; 12; 20] вказують на необхідність принципу встановлення синонімічних відношень на рівні конкретних значень (лексико-семантичних варіантів (ЛСВ)) багатозначного слова.

Ми також керуємося цим принципом у визначенні синонімічних груп у процесі укладання Електронного словника синонімів української мови, який також виступає у функції основної лексикографічної бази, що використовується для формування української зони автоматичного багатомовного перекладного словника (АБПС) як частини інтегрованої лексикографічної системи, що розробляється в Українському мовно-інформаційному фонді [6; 17]. Основне завдання перекладного словника полягає в тому, щоб точно передати значення слів однієї мови засобами іншої. В автоматичному багатомовному перекладному словнику цього можна досягти шляхом супроводження перекладних еквівалентів словника відповідними їм синонімами в мовах-учасниках перекладу, а також через мітки щодо належності тексту, який перекладають, до конкретної підмови, сфери вживання слова у своєму конкретному значенні, через систему міток щодо лексико-граматичних властивостей перекладних одиниць: для дієслів – це вид, стан, число, рід, схеми керування; для іменників – рід, число, відмінок; для ад'єктивів – число, відмінок.

Крім того, інтегрований у загальну лексикографічну систему, ЕСС є одним з інструментів семантичного маркування Українського національного лінгвістичного корпусу текстів у встановленні синонімічних відношень між текстовими одиницями. Саме орієнтація на розв'язання цих завдань зумовила „строгий” підхід до визначення параметрів робочого процедурного визначення основних одиниць словника – синонімів та синонімічних груп.

Експліцитне представлення конкретного значення, за яким слова об'єднуються в синонімічні групи, виявляється важливим у семантичному маркуванні Корпусу текстів за умови пошуку синонімів. Програма розмітки тексту на основі існуючого Електронного словника синонімів української мови, яку створено в Українському мовно-інформаційному фонді, звісно, є надзвичайно корисною, такою, що забезпечила принципову можливість

різноманітних досліджень явища синонімії на справді репрезентативному текстовому матеріалі. Проте відсутність індексування синонімів за значеннями дає лише загальне уявлення про потенційні можливості однозначного слова або лексико-семантичних варіантів (ЛСВ) багатозначних слів вступати в синонімічні відношення з ЛСВ інших слів.

Це є принципово важливим, коли маємо справу з багатозначними словами, особливо якщо їх кілька в одній синонімічній групі. Адже коли в тексті синоніми багатозначних слів не проіндексовані за номерами відповідних їм синонімічних груп, то користувачеві буде важко визначитися, за яким конкретно значенням виділено кожний із відзначених у тексті синонімів. Так, наприклад, під час маркування синонімів для слова *підводити* в Корпусі українських текстів обсягом 42 млн. слововживань за ЕСС такими було визначено *підводити, зводити, піднімати, підбурювати, підраховувати, спрямовувати, фарбувати, ставити, підсумовувати, підбивати*. Із введенням індексів номерів синонімічних груп – аналогів значень, за яким це слово вступає в синонімічні відношення з іншими словами, експліцитною буде інформація, що маємо справу з входженням слова *підводити* в синонімічні групи 5, 7, 10, 100, 105, 300, 350, 400, 500, 700. Аналогічно буде представлена й решта з виділених синонімів: *піднімати* (5, 7, ...); *ставити* (7...); *фарбувати* (300...); *підсумовувати* (10...); *підбурювати* (105...); *зводити* (5, 6, ...); *спрямовувати* (100...); *підбивати* (10...); *підраховувати* (10...). Відповідні значення індексів: 5 – *споруджувати, зводити будівлю*; 7 – *переміщувати знизу вгору*; 10 – *рахуючи, визначати кількість чогось*; 300 – *підновлювати забарвлення*; 105 – *спонукати когось до певних дій, вчинків*; 100 – *надавати якогось напряму діяльності* і т. ін. Тоді за індексами, що збігаються у слів визначеної множини, й будуть визначатися конкретні ЛСВ слів, які вступають у синонімічні відношення. Так, у наведеному прикладі індекс „5” у слів *підводити, піднімати, зводити* вказує на те, що вони визначені як синоніми за значенням „*споруджувати, зводити будівлю*”, індекс „10” – *підсумовувати, підбивати, підраховувати* – за значенням „*рахуючи, визначати кількість чогось*” і т. ін.

Зроблене в такий спосіб маркування синонімів у Корпусі збільшує інформаційні можливості як Корпусу, так і ЕСС. Наприклад, стає можливим формування контекстів синонімів за визначуваним індексом значення у дослідженні контекстних синонімів, аналізі синонімів за параметром взаємозамінності їх у тексті, у визначенні для багатозначного слова співвідношення між значеннями та відтінками значень слів-синонімів.

Названі напрями використання інформації про синонімічні відношення в системах машинного перекладу, на етапі автоматичного семантичного маркування Корпусу, в лінгвістичних дослідженнях семантики багатозначних

слів ми враховували у створенні Електронного словника синонімів української мови.

Базову основу укладання ЕСС становить Словник синонімів української мови (ССУМ) [15]. В електронному представленні ССУМ – це словникові статті, що являють собою синонімічні ряди, у яких слова в межах одного ряду мають схоже значення та об'єднані спільною домінантою. Виділені синонімічні ряди стають об'єктом аналізу щодо семантичної схожості їхніх елементів.

Як було зазначено, практичне призначення ЕСС потребує особливої уваги в питанні основних параметрів, за якими слова об'єднуються в синонімічні ряди, а саме: семантичної схожості синонімів та їхньої взаємозамінності в тексті. Орієнтація на розв'язання означених прикладних завдань зумовила певне переосмислення засад, на яких формувався базовий Словник синонімів української мови. Так, зокрема, вимога взаємозамінності спричиняє вилучення із синонімічних рядів тих лексем, що перебувають у родо-видових відношеннях. Потрібно зазначити, що такі слова в ССУМ нерідко подані в одній словниковій статті через крапку з комою (;). Наприклад, синонімічна група іменника базового Словника синонімів: **чоботи** (взуття з високими халявами); **сап'янці** (з сап'яну); **піми** (хутряні); **півчобітки, полуботки** (з коротшими халявками). Такі синонімічні ряди будуть перебудовані або взагалі вилучені зі словника, якщо вони складаються лише з двох елементів.

Процедурне визначення семантичної подібності слів у межах синонімічних рядів пропонуємо здійснювати через зіставлення їх тлумачень, поданих у Словнику української мови (ТЛС) [16]. Проте відразу зазначимо, що практично сформувати синонімічні ряди досить непросто, зважаючи на відмінності між семантикою тлумачних словників і семантикою базового ССУМ.

Зіставлення тлумачень елементів синонімічних рядів відбувається за допомогою створеного в Українському мовно-інформаційному фонді автоматизованого інструментального комплексу, що являє собою лексикографічну систему, яка реалізує інтеграцію електронних версій ТЛС і ССУМ. Завдяки цій інтеграції дослідник в автоматизованому режимі отримує змогу переглядати в ТЛС тлумачення та ілюстративний матеріал аналізованих слів, водночас записуючи їх у відповідне поле словникової статті Електронного словника синонімів для їхнього подальшого аналізу. Враховуючи те, що слова української мови є переважно багатозначними, розуміємо труднощі встановлення потрібного значення (адже кількість значень і відтінків лише одного слова може іноді сягати до 30 – 50 варіантів). Тому особливої актуальності набуває питання встановлення критеріїв семантичної подібності слів за тлумаченням у межах синонімічного ряду. Формальними критеріями семантичної схожості синонімів, що визначається з

тлумачних статей, можуть бути: 1) тлумачення значення слова через мітку „те саме, що”; 2) через синонім. Наприклад:

- 1 хвалько** розм. Той, хто любить хвалити себе, хизуватися, хвастати чим-небудь; **хвастун**
- 2 хвастун** підсил. розм. Хвастовита людина; **хвалько**
- 3 хваст** підсил. розм. Те саме, що хвастун
- 4 вихваліяка** підсил. розм. Той або та, що вихваляється
- 5 самохвал** розм. Той, хто сам себе вихваляє; **хвалько**
- 6 самохвалець** розм. Те саме, що самохвал

За такої тотожності значень слів не виникає проблем у визначенні належності їх до одного синонімічного ряду. Однак варто зазначити, що таких синонімічних рядів небагато, більше тих, для яких дуже важко встановити синонімічність їхніх компонентів. Формальних критеріїв для встановлення синонімічності слів таких рядів недостатньо, тому ми пропонуємо використати новий підхід до розв'язання цієї проблеми.

Установлення подібності значень елементів синонімічного ряду рекомендуємо здійснювати за допомогою методу компонентного аналізу, тобто на основі виявлення спільних семантичних компонентів у тлумаченнях, залучаючи теорію семантичних станів мовних одиниць, розроблену В. А. Широковим [19]. Згідно з цією теорією, будь-яке слово (мовна одиниця) у контексті або в мовному потоці перебуває в певному семантичному стані, який для одиниць лексичного рівня є сумою ознак граматичної та лексичної семантики, тобто „лексеми x та y перебувають у відношенні синонімії $S: xSy$, якщо існують семантичні стани, а саме, стани лексичної семантики – $c(x)$ та $c(y)$, що відповідають певним лексичним значенням розглядуваних лексем, які є близькими для всіх граматичних значень цих лексем: $c(x) \approx c(y)$ ” [19:53]. Визначення семантичного стану слова здійснюється через тлумачення словникової статті, тобто за схожістю семантики слова у відповідних тлумаченнях. Для цього потрібно структурувати тлумачення за компонентами семантичного стану, до яких належать: 1) семантична тема; 2) диференційні семи. Потрібно зазначити, що диференційні семи є специфічними для окремої частини мови. Наприклад, для дієслів це може бути суб'єкт, об'єкт, адресат, спосіб, характер, час, мета, причина та ін., для іменників – належність до певного семантичного класу – істота / неістота, пристрій, деталь, абстрактне поняття та ін., для прикметників – інтелектуальна ознака, ступінь вияву ознаки тощо. Схожість тлумачень встановлюємо за тотожністю лексичного представлення цих семантичних компонентів. Розглянемо для прикладу синонімічний ряд із дієслівною групою синонімів:

1 укладати – *складати, упорядковувати (словник, збірник і т. ін.), створювати що-небудь певним чином;*

2 упорядковувати – систематизувати, складати, підбирати в певному порядку (який-небудь матеріал);

3 складати – відбираючи і розташовуючи певним чином матеріал, створювати що-небудь ціле (про збірник, словник і т. ін.).

Тлумачення цих слів мають спільні компоненти: 1) семантичну тему – створювати, 2) диференційні семи: а) об'єкт – словник, збірник, який-небудь матеріал; б) характер дії – певним чином; у певному порядку. Тотожність виведеної формули семантичного стану домінанти з іншими елементами цієї групи та останніх між собою встановлюємо за збігом (тотожністю) лексем, відповідних виділених семантичних компонентів. На основі подібності семантичного стану ці слова об'єднуємо в один синонімічний ряд.

Операційним визначенням параметра „взаємозамінність” є встановлення подібної лексичної сполучуваності претендентів на роль синонімів у тексті. Системний опис цього параметра забезпечує сучасний стан корпусної лінгвістики, тобто можливість здійснити аналіз мовних явищ (зокрема, встановлення лексичної сполучуваності) на репрезентативних корпусах текстів.

Зазначимо, що спроби встановити синонімічність слів на підставі аналізу фактів сполучуваності (або взаємозамінності) слів у текстах робили й раніше. Наприклад, ще наприкінці ХХ ст. А. Є. Супрун запропонував один із різновидів дистрибутивно-статистичного аналізу слів. Дослідник указував, що під час сполучуваності реалізуються семантичні властивості слів, тому при збільшенні подібності сполучуваності заданих слів із іншими словами збільшується ступінь їх синонімічності [13: 196]. Але зрозуміло, що цю роботу проводили як експеримент, „вручну”. Сьогодні наявність Корпусу текстів (як інформаційної системи з автоматизованим пошуком за визначуваними користувачем певними параметрами) дає лінгвістам також можливість системно перевірити критерій взаємозамінності слів.

Перевірку синонімів за визначальним параметром взаємозамінності їх у тексті в нашій роботі виконано на основі аналізу їхнього контекстного оточення в текстах Українського національного лінгвістичного корпусу обсягом 42 млн. слововживань. Для виділення контекстів використовуємо компонент програмного інструментарію семантичної розмітки текстів, розроблений в Українському мовно-інформаційному фонді для здійснення автоматичного маркування синонімів. За його допомогою на Корпусі формуються конкорданси синонімів завдовжки в одне речення. На виділених контекстах визначаємо списки семантичної сполучуваності кожного з претендентів-синонімів. Суттєва кількісна відмінність цих списків або наявність в них лише 1–2 спільних елементів слугують підставою для перебудови відповідних синонімічних рядів. Прикладом є вилучення із ряду {*виконувати, нести* – „*проводити в життя певне завдання, доручення, наказ*,

задум"} слова *нести*, яке траплялося 43 рази з цим значенням лише в сполученні з лексемою *служба* (*несуть військову службу, несуть службу в прикордонних військах та ін.*), тоді як у *виконувати* відповідний ряд, крім слова *служба*, містить 19 лексем і, крім того, слово *служба* зустрілося лише 1 раз. Можна стверджувати, що значення лексеми *виконувати*: „*нести відповідальність*”, „*нести військову службу*” в системі семантики лексеми *нести* взагалі фразеологізується.

Також сумнівними видаються нам синоніми вихідного словника, значення яких у тлумаченні розкриваються через лексичну сполучуваність на зразок *глухий (про ліс, сад тощо), франтівський (про одяг, вигляд і т. ін.)*. У процесі перевірки на взаємозамінність таких слів-претендентів у текстах синонімічні ряди здебільшого руйнуються. Так, наприклад, можна сказати про *ліс – глухий, дикий, незайманий*, але не *здичавілий, здичілий* (у значенні „позбавлений догляду”), ці два синоніми швидше співвідносяться зі словом *сад*.

У наш час електронні словники є одними із найпоширеніших типів ресурсів, які використовують у сфері інформаційних технологій. Електронний словник синонімів української мови поєднує риси довідникової системи та інструмента для проведення лінгвістичних досліджень. Особливість цього словника потребує ретельного підходу до встановлення основних параметрів синонімічності слів та відкриває широкі можливості його використання.

Література

1. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М., 1974. – 367 с.
2. Апресян Ю. Д. Новый объяснительный словарь синонимов. – М., 1995. – 560 с.
3. Бережан С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. – Кишенёв, 1973. – 371 с.
4. Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад. школа, 1955. – 307 с.
5. Горнунг Б. В. О природе синонимии в языке и теоретических предпосылках составления синонимических словарей// Вопросы языкознания. – 1965. – №5. – С. 95 – 99.
6. Грязнухіна Т.О. Система багатомовного машинного перекладу // Мовознавство. – 2001. – №5. – С.14 – 25.
7. Евгеньева А. П. Введение // Словарь синонимов русского языка. – М. – Л., 1970. – С. 5 – 19.
8. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. – К., 1965. – Ч.1.
9. Звягинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М., 1967. – 337 с.
10. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. – Х., 1977. – 116 с.
11. Нечитайло О. І. Синоніми в лексикографії.– К., 1987. – 132 с.
12. Новиков Л. О. Семантика русского языка. – М., 1982. – 272 с.

-
13. Общее языкознание / Под ред. А. Е. Супруна. – Минск, 1983. – 456 с.
 14. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1972. – 243 с.
 15. Словник синонімів української мови: В 2 т.– К., 1999–2000.
 16. Словник української мови: В 11 т.– К., 1970 – 1980.
 17. Устимець О. В. Формування електронного словника синонімів української мови // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия „Филология”. Том 20 (59).– Симферополь, 2007. – № 4.– С.57 – 61.
 18. Фаворин В. К. Синонимы в русском языке. – Свердловск, 1953. – 71 с.
 19. Широков В. А. Семантичні стани мовних одиниць та їх застосування в когнітивній лексикографії // Мовознавство. – 2005. – №3 – 4.– С. 47 – 62.
 20. Шмелёв Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Просвещение, 1973. – 280 с.

ХРОНІКИ**НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «СЛОВНИКОВА СПРАВА В УКРАЇНІ:
МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ» (ДО 100-РІЧЧЯ ПУБЛІКАЦІЇ
«СЛОВАРЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» ЗА РЕД. БОРИСА ГРІНЧЕНКА)**

© Ірина Самойлова, 2007

к. філол. н., Інститут української мови НАНУ (Київ)

8 листопада 2007 р. в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася наукова конференція «Словникова справа в Україні: минуле, сучасне, майбутнє» (до 100-річчя публікації «Словаря української мови» за ред. Бориса Грінченка). Підготували і провели конференцію, присвячену 100-літньому ювілею від часу видання «Словаря української мови» (1907–1909 роки, Київ), викладачі й науковці Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інституту української мови НАН України. Близько 85 дослідників з різних навчальних і наукових установ України зголосилися взяти участь у науковому зібранні.

Із вітальним словом до учасників конференції звернувся директор Інституту філології, д.філол.н., проф. Г. Ф. Семенюк. На пленарному засіданні заслухано 6 доповідей, які були присвячені як «Словарю української мови» і постаті самого Бориса Грінченка, так і розвитку словникарства й, ширше, мовній ситуації в Україні. Д.філол.н., проф. Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка О. Д. Пономарів у доповіді «Лексикографічні засади Бориса Грінченка і мовна ситуація в сучасній Україні» зауважив, що за сто років, які минули з часу виходу Грінченкового словника, «відбулося чимало змін у лексичному складі нашої мови, проте ця праця досі лишається мірилом українськості багатьох слів, якими користуємося». Доповідач навів як приклади низку лексем, зупинився на фонетичних і граматичних засадах «Словаря української мови», на які сьогодні варто спиратися, щоб повернути українській мові її рідний правопис. Учений привернув увагу до сучасної мовної ситуації в південних та східних областях України. Підсумовуючи, професор наголосив на тому, що українці повинні бути європейцями, які, володіючи принаймні однією чужою мовою, скрізь тримаються своєї національної мови.

У доповіді д.філол.н., проф. Національного університету «Києво-Могилянська академія» Л. Т. Масенко «Збереження традицій у контексті протидії мовно-культурній асиміляції» йшлося про шляхи забезпечення на сучасному етапі того завдання, яке свого часу виконував «Словарь української

мови» за ред. Бориса Грінченка – завдання об'єднання української нації. Побудова національної держави, в якій головним чинником консолідації населення виступає національна мова, – це вибір європейського шляху політичного розвитку. Україна впевнено, хоч і повільно просувається по цьому шляху. Доповідачка відзначила, що не можна недооцінювати загрози суверенітету й цілісності держави, пов'язаних з відсутністю дієвої мовної політики. У виступі наведено низку фактів дискримінації української мови й культури в засобах масової інформації Донбасу та Криму. У підсумковій частині доповіді наголошено на нагальній потребі впровадження контролю за виконанням 10-ої статті Конституції України на всій території, а також заходів, спрямованих на підтримку української культури і захист національного інформаційно-культурного простору.

Д.філол.н., науковець Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України Б.М. А ж н ю к у доповіді «Ефективність як критерій мовної політики» відзначив, що «Словарь української мови» за ред. Бориса Грінченка був ранньою спробою мовної політики з боку української спільноти. Учений докладно зупинився на мовній політиці сьогодення, сформулювавши у вигляді 12 тез ті ефективні дії, до яких, на його погляд, треба вдатися з метою поліпшення мовної ситуації. Зокрема, теза 1 – мовну політику має здійснювати насамперед держава, спираючись при цьому на громадськість; теза 5 – слід визначити пріоритетні сфери, на які будуть спрямовані основні організаційні зусилля й кошти (на думку доповідача, першочергової уваги потребують ЗМІ, система освіти, масова культура і шоу-бізнес та український сегмент Інтернету); теза 12 – з метою максимального уніфікування правопису та слововживання потрібно прийняти остаточну редакцію Українського правопису й запропонувати механізм його впровадження, але запровадити цей механізм зможе тільки державна влада.

Д.філол.н., проф. Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка А.К. М о й с і є н к о в доповіді «Це пишний яр, а не сумне провалля», говорячи про значення «Словаря української мови» для суспільства, зауважив, що взяті до назви доповіді слова М.Т. Рильського можуть слугувати своєрідною перифразою до цього словника. Доповідач згадав відомих діячів української науки й культури, тих, що співпрацювали з журналом «Кіевская Старина», які добирали матеріали до цієї праці. Підкреслив запроваджені Б.Грінченком нормалізаторські тенденції, на які звертали увагу чимало дослідників. Учений зупинився на окремих пам'ятках староукраїнської та української лексикографії кінця 18 – початку 20 ст., зокрема на словниках Лаврентія Зизанія, Памви Беринди, Є.Тимченка. Доповідач навів приклади, як видатні майстри М.Т. Рильський, О.Т. Гончар працювали над мовою своїх творів, спогади Б. Антоненка-Давидовича, який завжди під час роботи над словом звірявся зі словничком.

К.філол.н., доц., заступник директора Інституту української мови НАН України І.С. Г н а т ю к у доповіді «Сучасний стан і перспективи українського академічного словникарства» наголосила на значенні «Словаря української мови» за ред. Бориса Грінченка для подальшого розвитку української тлумачної і перекладної лексикографії. Відома праця є українсько-російським словником з елементами тлумачного. Доповідачка докладно висвітлила словникову роботу, яку проводять співробітники Інституту української мови, адже кожен науковий підрозділ одним із результатів своїх досліджень вбачає публікацію певного словника.

К.філол.н., доц. Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.Д. Р а д ч у к свою доповідь «Феномен словника іншомовних слів» присвятив проблемам укладання словників іншомовних слів і етимологічних словників в Україні та інших країнах.

Доповіді, які були виголошені на засіданнях 4 секцій, можна об'єднати за такими тематичними групами.

«Словарю української мови» і постаті Бориса Грінченка присвятили свої розвідки к.філол.н., докторант Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Т.П. В і л ь ч и н с ь к а «Сакральна лексика у “Словарі української мови” за редакцією Б.Грінченка», к.філол.н., науковець Інституту української мови В.О. Б а л о г «Система посилань у “Словарі української мови” за ред. Бориса Грінченка (1907–

1909 рр.)», к.філол.н., к.філол.н., доц. Ужгородського національного університету Б.К. Г а л а с «Риси упорядницького і редакторського стилю Б.Грінченка як лексикографа», к.філол.н., доц. Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Л.П. Г н а т ю к «“Словарь української мови” за ред. Бориса Грінченка як джерело вивчення мовної свідомості українця 19 століття», к.філол.н., доц. Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка М.В. К р а в ч е н к о «Роль “Словаря української мови” за ред. Бориса Грінченка у становленні норм української літературної мови», к.філол.н., науковець Інституту української мови І.А. С а м о й л о в а «“Словарь української мови” за ред. Бориса Грінченка і журнал “Кіевская Старина”», к.філол.н., науковець Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні О. І. С к о п н е н к о «“Словарь української мови” за ред. Б. Грінченка на тлі білоруської лексикографічної практики кінця ХІХ–початку ХХ ст.», к.філол.н., доц. Чернівецького національного університету імені Ю.Федьковича Л. О. Т к а ч «Архаїчна лексика у “Словарі української мови” за ред. Бориса Грінченка у зіставленні зі “Словником української мови” в 11 томах», к.філол.н., науковець Інституту української мови Т. О. Ф е д о р е н к о «“Словарь української мови” за ред. Бориса Грінченка як база для українських словників», к.філол.н., доц. Національного авіаційного університету

С. А. Яре м е н к о «Лінгвістичні погляди Бориса Грінченка», асп. Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II Є. Б. Б а р а н ь «Гунгаризми у “Словарі української мови” (1907–1909 pp.) за ред. Бориса Грінченка».

Найчисельнішу тематичну групу становили доповіді, присвячені питанням створення словників різного типу, їхнім засадничим принципам, структурі. Це, зокрема, доповіді: д.філол.н., проф., науковця Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Н. Ф. К л и м е н к о «Українсько-грецька лексикографія: досвід і перспективи», д.філол.н., проф., науковця Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Є. А. К а р п і л о в с ь к о ї «Концепція укладання “Словника нової української лексики”», к.філол.н., докторанта Волинського національного університету імені Лесі Українки

Н. О. Д а н и л ю к «Словники мови фольклору: стан і перспективи», к.філол.н., доц. Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Н. Я. Д з ю б и ш и н о ї-М е л ь н и к «Проблема відображення мовної картини світу в сучасних словниках», к.філол.н., доц. Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Л. О. К р а в ч е н к о «До питання укладання регіональних словників сучасних українських прізвищ», к.філол.н., науковця Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Л. П. К и с л ю к «Проблеми лексикографічного опрацювання нової іншомовної лексики», к.філол.н., науковця Інституту української мови Л. В. М о в ч у н «Засади української римографії», к.філол.н., к.філол.н., доц. Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна А. М. Н е л ю б и «Деякі особливості в укладанні новітніх українських словників», к.філол.н., доц. Волинського державного університету імені Лесі Українки В. Ф. С т а р к о «“Російсько-український словник” (1924–1928) та українське академічне словникарство», к.філол.н., науковця Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Н. В. Х о б з е й «Діалектна лексикографія сьогодні», к.філол.н., доц. Уманського державного педагогічного університету імені П. Г. Тичини

Н. А. Ц и м б а л «Мотиваційний словник як лексикографічний тип», к.філол.н., доц. Волинського державного університету імені Лесі Українки В. Ф. С т а р к о і магістранта цього університету Н. В. С т а р к о «Англійсько-український словник прислів'їв: досвід і проблеми укладання», асп. Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка О. М. В і к т о р і н о ї «Порівняльна характеристика регіональних діалектних словників народної медичної термінології (на матеріалі Кіровоградщини і Полісся)», асп. Національного університету «Києво-Могилянська академія» К. С. Г о р и с л а в е ц ь «Проблема структуризації словника іншомовних слів», асп. Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка М. Л а н г е н б а х «Електронний словник сполучуваності іменників

української мови: основні засади та методика укладання», асп. Інституту української мови І.В. Мейзерської «До проблеми значення первинних прийменників та принципів їх лексикографування», асп. Уманського державного педагогічного університету імені П.Г. Тичини Г.В. Осіпчук «Словник мови письменника», викл. Національного університету «Києво-Могилянська академія» О.В. Калинівської «Проблема лексикографічного опису ідеологічно забарвленої лексики», заст. начальника управління економіки Одеської міської ради С.М. Єрмошкіна «Ромський тезаурус», учителя школи № 108 м. Харкова М.Ф. Побеляна «Філологічний словник шкільного типу».

У кількох доповідях порушено власне термінологічні проблеми: д.філол.н., проф. Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Т.Р. Кияка «Засади укладання багатомовних тлумачних термінологічних словників», к.філол.н., науковця Інституту української мови Л.О. Симоненко «Термінологічна лексикографія кінця XX – початку XXI століття», к.філол.н., доц. Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Л.Г. Боярової «Словникова кодифікація і термінологічна норма (90-ті роки XX – поч. XXI століття)», к.філол.н., докторанта Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка М.М. Торчинського «Словник української ономастичної термінології (засади, структура, коментарі)», м.н.с. Українського мовно-інформаційного фонду НАН України Н.В.Сатратулат «Нові терміни в “Словнику української мови” в 20 томах».

Певні лінгвальні аспекти з огляду на лексикографічну діяльність розглянули у своїх доповідях д.філол.н., проф., науковець Інституту української мови П.С. Вовк «Звукова будова слова», к.філол.н., проф. Волинського державного університету імені Лесі Українки М.В. Жукова «Про один випадок нетипової мотивації: «Стою, мов при чмелений...», к.філол.н., науковець Інституту української мови Г.В. Воронич «Український правопис як відображення української ментальності», к.філол.н., доц. Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди М.І. Навальна «Жаргонізми в мові української преси», асп. Інституту української мови С.М. Лутава «Лексика на позначення місця і простору в українській мові».

На окремій секції заслухано доповіді, присвячені видатним особистостям і їхнім напрацюванням у галузі лексикографії: к.філол.н., науковця Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України

О.В. Кровицької «Особливості лексикографічної практики Івана Верхратського», к.філол.н., викл. Львівського національного університету імені Івана Франка В.Р. Савчин «Внесок Миколи Лукаша в розвиток української лексикографії», к.філол.н., науковця Інституту мовознавства

ім. О.О. Потебні О.І. Скопненка к.філол.н., науковця Інституту української мови Т.В. Цимбалюк-Скопненко «Погляди М.Лукаша на лексикографічну практику його доби», к.філол.н., науковця Інституту української мови О.М. Тищенко «Лексикографічний досвід В.Флері в контексті його сурдопедагогічної діяльності», науковця Інституту української мови Н.Є. Лозової «Сергій Іванович Головащук як лексиколог і лексикограф», науковця Інституту української мови І.А. Прядко «Лексикографічна діяльність Ярослава Богдана Рудницького», асп. Національного університету «Києво-Могилянська академія» Н.С. Трач «Словники правничої термінології в Галичині II половини XIX – початку XX століття».

У декількох доповідях об'єктом розгляду стала фразеологія та фразеографія: к.філол.н., науковця Інституту української мови

Н.М. Неровні «З історії української фразеології і фразеографії та їх сучасні проблеми», асп. Інституту української мови М. Щипської «Фразеологізми, не зафіксовані фразеологічними словниками», асистента Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка Н.В. Ковальової «сучасні проблеми фразеологічної ідеографії (на матеріалі тематичної мікро групи народних фразеологізмів на позначення простору й часу)».

На підсумковому пленарному засіданні учасники конференції підтвердили теоретичну й практичну цінність виголошених доповідей та ухвалили опублікувати їх у вигляді збірника наукових праць.

РІЗНЕ

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

Шановні колеги!

Відділ лексикології, лексикографії та Національного корпусу української мови Інституту української мови НАНУ запрошує Вас до участі в збірнику наукових праць “Лексикографічний бюлетень”, де передбачені рубрики:

1. **Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика.**
2. **Словникові матеріали.**
3. **Комп’ютерна лінгвістика.**
4. **Персоналії.**
5. **Рецензії, анотації.**
6. **Хроніки.**
7. **Різне.**

Збірник висвітлює питання, пов’язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, лексикологією, фразеологією, а також із проблемами структурного, семасіологічного, комунікативного та ін. аналізу мовного матеріалу як передумови його кодифікації й параметризації, зокрема корпусної.

Вимоги до оформлення матеріалів:

- поля: праве – 1, 5 см; ліве, верхнє та нижнє – по 2, 5 см.;
- гарнітура Times New Roman; розмір 14; інтервал звичайний;
- абзацний відступ 0, 5 см, міжрядковий інтервал 1, 5;
- ініціали в межах статті подавати **уніфіковано** через знак “нерозривний проміжок” (Ctrl+Shift+проміжок): М. Лісовий або М. П. Лісовий;
- назву друкувати по центру з великої літери;
- відомості про автора та **УДК** розміщувати центровано під назвою:

Один з аспектів лексикографічної фіксації термінів

Ольга Петренко, к. філол. н.

Інститут української мови (Київ)

УДК 161.2.81'374.46

і також на окремому аркуші, зазначивши **адресу й контактний телефон**;

- після назви статті обов’язкове **резюме** українською мовою (5–10 рядків);
- список використаної літератури подавати **нумеровано** в кінці статті **за алфавітом**, посилання в тексті оформляти у **квадратних дужках**, напр.:

...національної культури й є новим етапом у розвитку її традиції [1: 23; 2].

Література

1. Русская рок-поэзия: текст и контекст // Сб. науч. трудов. – Тверь, 1999. – Вып. 2.

2. Старченко О. М. Про сучасну..

– список джерел, скорочень подавати в алфавітному порядку, після списку літератури, причому **між скороченням і повною назвою джерела** – знак **табуляції**, напр.:

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.) / Гл. ред. И. Аванесов. – М., 1989. Т. 1 – 6.

Сл.РЯ Словарь русского языка XI – XVII вв. – М.: Наука, 1975. Вып. 1 – 26.

– посилання на джерела ілюстративних матеріалів робити в круглих дужках, напр.:

.../ Далі йду тим шляхом до мети/ *І несу покути свій тягар* (Забашт: 45).

– назву, абзаци, відомості про автора та інше **не формувати** за допомогою знака **проміжку**.

– матеріали подавати **на дискеті 3, 5** у вигляді файлу у форматі Word 97 (або пізніша версія) та в друкованому варіанті (у двох примірниках), або надсилати за електронною адресою: ok-t@mail.ru.

– **спеціальні шрифти** (у разі їх використання) надсилати разом із файлом статті або прикріплювати до тексту (Сервіс–Параметри–Збереження–Приєднати шрифти TrueType).

Бюлетень є **фаховим виданням** за спеціальністю 10.02.01 – українська мова (див. “Бюлетень Вищої атестаційної комісії України”, 2005, вип. 9: 21).

Матеріали до **17 випуску** просимо надсилати **до 1 березня 2008 року** за адресою:

Оксана Тищенко, відділ лексикології, лексикографії та Національного корпусу української мови, Інститут української мови НАНУ, вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна

тел.: 8-097-339-836-7;

e-mail: ok-t@mail.ru.

Редакційна колегія

Наукове видання

Лексикографічний бюлетень

Л 43 Лексикографічний бюлетень: Збірник наукових праць
/ Відпов. ред. д. філол. н., проф. В. Німчук.— К., 2007. — Вип. 16.
— 109 с.

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 978-966-02-4650-8 (вип. 16)

Оригінал-макет О. Тищенко

Свідоцтво про державну реєстрацію

друкованого засобу масової інформації КВ №10023 від 04.07.2005

Гарнітура Таймс. Наклад 500 прим. Умов. друк. арк. 5; а.а. 5,5

Друкарня СПД О. Сидоренка, вул. Деревообробна, 4, Київ.